

Folkepension, levekår og lavindkomst i Skandinavien

*Et litteraturstudie om
forsknings- og udredningstendenser*

Henning Olsen

*Socialpolitik & marginalisering
Arbejdsrapport 13:2002*

Arbejdsrapport
Socialforskningsinstituttet
The Danish National Institute of Social Research

Citater hentet fra bøger/artikler på internettet (in) er uden paginering.

Om undersøgelsen

Arbejdsrapporten sætter fokus på forsknings- og udredningsopgaver, der omhandler levemåder blandt skandinaviske folkepensionister med lave indkomster. Arbejdsrapportens baggrund er en henvendelse fra Socialministeriet, der medio 2001 ytrede ønske om en undersøgelse af levemåder blandt folkepensionister uden supplerende indkomster sammenlignet med folkepensionister med betydelige indtægter. Undersøgelsen, der gennemføres af Socialforskningsinstituttet og Amtenes og Kommunernes Forskningsinstitut, sigter bl.a. mod at beskrive folkepensionister uden supplerende indkomster mht. demografi, indkomst mv., at beskrive folkepensionisternes levemåder, fx mht. boligrelaterede forhold, sociale kontakter, sundhed og velbefindende, at kortlægge økonomiske vilkårs betydning for levemåder i bred forstand og at sammenligne alderspensionisters levemåder på tværs af landegrænser.

Som en del af undersøgelsen er der udarbejdet et mindre litteraturstudie, som bidrager til at skabe oversigt over hidtidig forskning og udredningsopgaver om levemåder blandt skandinaviske folkepensionister med lave indkomster. Litteraturstudiet er disponeret således: De for skandinaviske folkepensionister gældende regelsæt beskrives indledningsvis, hvorefter forskningsresultater mv. om aspekter af skandinaviske folkepensionisters økonomi er i fokus. Derefter drejes opmærksomheden hen imod forskning mv. om levemåder blandt folkepensionister i almindelighed. Efterfølgende gives en samlet oversigt over skandinaviske forskningstendenser mht. levemåder blandt folkepensionister med lave indkomster. Endelig sammenfattes og perspektiveres litteraturstudiets tendenser.

INDHOLD

1.	Baggrund, tema og procedure	7
1.1.	Baggrund og tema	7
1.2.	Procedure	9
2.	Folkepension i Skandinavien	11
2.1.	Danmark	12
2.2.	Norge.....	14
2.3.	Sverige	16
3.	Folkepensionisters økonomi	19
3.1.	Danmark	20
3.2.	Norge.....	23
3.3.	Sverige	29
4.	Folkepensionisters levekår	33
4.1.	Danmark	33
4.2.	Norge.....	36
4.3.	Sverige	39
5.	Levekår blandt folkepensionister med lave indkomster	45
5.1.	Danmark.....	45
5.2.	Norge.....	47
5.3.	Sverige	50
6.	Sammenfatning	55
	Litteratur	57
	Arbejdsrapporter publiceret af Socialforskningsinstituttet.....	69

1. Baggrund, tema og procedure

I dette arbejdsrapport - et mindre litteraturstudie - sættes der tematisk fokus på forsknings- og udredningsopgaver, der omhandler levemåder blandt skandinaviske folkepensionister med lave indkomster, dvs. en høj grad af afhængighed af folkepension. I forbindelse hermed inddrages først anden tematisk relevant forskning mv. om økonomiske forhold og andre levemåder blandt skandinaviske folkepensionister i almindelighed. Litteraturstudiets baggrund, tema, temaets konkrete udmøntning samt den valgte litteratursøgnings- og fremstillingsprocedure beskrives indledningsvis.

1.1. Baggrund og tema

Når danske folkepensionister opfordres til at skrive dagbog om deres hverdag, fortæller mange af de mere end 1.300 pensionister, der skrev til den forhenværende socialminister, om økonomiske problemer (Socialministeriet, 2001). Ikke mindst folkepensionister, der udelukkende har folkepension og ATP som økonomisk eksistensgrundlag, har efter fortællingerne at dømme ikke meget at gøre godt med i hverdagen. Mange har betalt skat i forventning om at kunne se frem mod et godt liv som pensionist:

"Nu sidder vi så her og kan næsten ikke få det til at løbe rundt."
(Socialministeriet, 2001:in).

I mange tilfælde er der fx ikke råd til at give børn og børnebørn gaver, og for mange forbliver ferier og rejser en drømmeverden. Og bliver man syg, er det svært at betale udgifter til bekostelig medicin. Svend er en af de folkepensionister, der ikke kan begribe, hvorfor han har så få penge at leve for. Det er mærkeligt for ham at fylde 67 år og opleve, at han fra den ene dag til næste skal leve for væsentligt mindre:

"Huslejen er den samme. Kost, lys, varme og andre fornødenheder bliver ikke billigere, fordi man bliver et år ældre." (anf.skr.:in).

En unavngiven kvindelig folkepensionist, der er i begyndelsen af 80'erne, fortæller, at det står sløjt til med pensionen:

"Jeg kan ikke tillade mig at give mine børn kaffe og kage, når de kommer på besøg. Jeg kan heller ikke købe julegaver til nogen af børnene; jeg har 7 børnebørn og 10 oldebørn. Det har aldrig været så sløjt før. Det er faktisk en sultepension, vi har nu (...). Man håber, det bliver bedre, for ellers kan man lige så godt tage rebet... " (anf.skr.:in).

Selv om et stort antal dagbøger omhandler folkepensionisters anstrengte økonomi, findes der også ældre, som magter at få hverdagen til at hænge sammen, selv med en beskedne pension. 78-årige Jonna skriver eksempelvis:

"Nu er jeg folkepensionist; nyder mit pensionistliv. Er fuld af beundring over hver måned at modtage så mange penge på min bankbog uden at yde noget for dem." (anf.skr.:in).

Med citaterne ovenfor er temaet for de følgende sider slået an, men endnu ikke præciseret. Den formelle baggrund for arbejdspapirets udarbejdelse er en henvendelse fra Socialministeriet, der sommeren 2001 ytrede ønske om en undersøgelse af levkår blandt folkepensionister uden supplerende indkomster sammenlignet med folkepensionister med betydelige indtægter ud over folkepensionen. Undersøgelsen, der gennemføres af Socialforskningsinstituttet (SFI) og Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut (AKF) i forening, sigter blandt andet mod:

- At beskrive folkepensionister uden supplerende indkomster med hensyn til demografiske forhold, indkomst og formue.
- At beskrive folkepensionisternes levkår, fx med hensyn til bolig-mæssige forhold, sociale kontakter, sundhed og almindeligt velbefindende.
- At kortlægge økonomiske vilkårs betydning for levkår i bred forstand.
- At sammenligne alderspensionisters levkår på tværs af landegrænser (SFI & AKF, 2001).

Som en del af undersøgelsen peges der på det ønskelige i udarbejdelse af et mindre litteraturstudie, der kan bidrage til at skabe oversigt over hidtidig forskning og udredningsopgaver om levkår blandt folkepensionister med lave indkomster. Dette er arbejds-papirets centrale tema. Litteraturstudiets tema lader sig udmønte på flere forskellige måder: Hvilke landes forskning mv. skal opmærksomheden rettes imod? Hvilken slags forskning og eventuelt hvilke udredningsopgaver bør litteraturstudiet baseres på? Bør kun forskning mv. inddrages, eller kan det være relevant tillige at medinddrage for folkepension i udvalgte lande gældende regelsæt?

Hvad det første spørgsmål angår, forekommer det hensigtsmæssigt at inddrage forskning mv. fra lande, som Danmark ofte sammenlignes med. Grundet velkendte velfærdsstatslige ligheder mellem Danmark, Norge og Sverige er disse landes forskning mv. - blandt andet om folkepensionister med lave indkomster - derfor udvalgt. Det andet spørgsmål angår, om litteraturstudiet udelukkende skal sætte fokus på forskning mv. om levkår og andre forhold, der direkte retter sig mod folkepensionister med lave indkomster, eller om den tematiske fokusering bør overskride denne afgrænsning. Den sidste tilgang, hvorved litteraturstudiet tildes et bredere sigte, er relevant, fordi den kan bidrage til at placere forskning om økonomisk vanskeligt stillede folkepensionister i en mere generel kontekst, der omhandler ældre- og levkårsforskning i almindelighed. Endelig er det skønnet hensigtsmæssigt at indlede litteraturstudiet med en summarisk introduktion til skandinaviske regelsæt vedrørende folkepension.

Litteraturstudiet er disponeret som følger: Regelsættene beskrives på de nærmest følgende sider (afsnit 2), hvorefter forskning, udredningsopgaver mv. om aspekter af skan-

dinaviske folkepensionisters økonomi er i fokus (afsnit 3). Derefter drejes opmærksomheden hen imod forskning og udredning om levekår blandt folkepensionister i almindelighed, dvs. uden særligt fokus på folkepensionister med lave indkomster (afsnit 4). Det efterfølgende afsnit er arbejdspapirets vigtigste (afsnit 5). Der gives en samlet oversigt over skandinaviske forskningstendenser med hensyn til levekår blandt folkepensionister med lave indkomster. Endelig sammenfattes og perspektiveres litteraturstudiets tendenser i arbejdspapirets afsluttende afsnit (afsnit 6).

1.2. Procedure

Med temaets udmøntning in mente er det af afgørende betydning, at søgningen af skandinavisk forskning, udredningsopgaver mv. er så fyldestgørende som muligt. Litteraturen er derfor søgt på mere end én litteraturliste, nemlig de tre skandinaviske nationalbibliografier: *Danbib*, *Bibsys* og *Libris*.¹⁾ På disse er der med trunkering søgt på kombinationer af tematisk relevante søgeord:

- ældre/gamle
- pension/pensionist/folkepensionist
- fattig/fattigdom
- levekår/levetilstand/velfærd
- indkomst/formue/økonomi²⁾

Ud fra tilsvarende søgekriterier er der desuden søgt supplerende litteratur på den danske, svenske og norske version af *Yahoo*, fx betænkninger, pressemeddelelser o.l.³⁾ Den samlede litteraturliste er fremsendt til danske, norske og svenske nøglepersoner med særlig ekspertise inden for forskningsområdet folkepension, levekår og økonomisk dårligt stillede folkepensionister, hvilket har givet anledning til enkelte suppleringer af litteraturlisten, der herefter vurderes at være tematisk fyldestgørende (se: Litteratur).

Efter afsluttet litteratursøgning er samtlige bøger i efterårsmånederne 2001 fremskaffet af Socialforskningsinstituttets Bibliotek og læst og/eller skimmet af forfatteren, hvilket har ført til udelukkelse af enkelte åbenbart irrelevante titler, der er ekskluderet af litteraturlisten. I tilknytning til alle øvrige titler er der udarbejdet læsenoter, som danner grundlag for den følgende fremstilling, der er læst og kommenteret af en række nøglepersoner.⁴⁾

1) Der er ikke søgt litteratur på tidsskriftsbaser, eftersom undersøgelser normalt afrapporteres i bogform. Via norske og svenske forskerkontakter samt heuristisk "sneboldmetode" indgår enkelte artikler dog i litteraturstudiet.

2) I *Bibsys* og *Libris* er der selvsagt søgt på tilsvarende norske og svenske trunkerede ord. I *Bibsys* er der endvidere søgt på minstepensjon/minstepensjonist, mens der i *Libris* fx er søgt på socialbidrag/socialbidragsnorm.

3) Ved søgning på *Yahoo* viste det sig ikke sjældent, at allerede via *Danbib*, *Bibsys* og *Libris* funden litteratur var omtalt der, fx som pressemeddelelser, kommentarer o.l. I nogle tilfælde er *Yahoo*-dokumenter derfor overflyttet til læsenoterne, hvilket har sparet tid, fx når en pressemeddelelse kunne substituere udarbejdelse af læsenoter. Fremgangsmåden er hermed foreslået til andres anvendelse.

4) Jon Epland, der er forsker ved Statistisk Sentralbyrå i Oslo, har "... ikke funnet noe å sette fingeren på når det gjelder fremstillingen af norske forhold..." og savner ingen norske undersøgelser, der burde være omtalt (december 2001 Arne Andersen ansat sammesteds har følgende kommentar: "Jeg har med interesse lest notatet som jeg finner meget nyttig." (januar 2002). Evy Gunnarsson, der er tilknyttet Institutionen för Socialt Arbete ved Stockholms Universitet (fortsættes...)

Uanset andres kommentarer er alene arbejdspapirets forfatter ansvarlig for fremstillingen.

(...fortsat) som forsker, bemærker: "Det förefaller att du har fått med det mesta." (december 2001). Tilsvarende bemærkninger gøres af Bo Malmberg og Gerdt Sundström (januar 2002), der begge er forskere ved Institutet för Gerontologi i Jönköping. Blandt danske kommentatorer skal nævnes Merete Platz, Martin Rasmussen og Hans Hansen (kapitel 2) - alle forskere ved Socialforskningsinstituttet.

2. Folkepension i Skandinavien

I det følgende redegøres der summarisk for de skandinaviske folkepensions-systemers regelsæt med særligt fokus på 1990'erne. Om end systemerne er forskellige, har de også fælles træk. Ét træk, som systemerne deler, er at alle ældre fra en given alder via lovgivning er sikret *et økonomisk eksistensminimum* ved overgang til folkepension, nemlig grundpension eller mindstepension. Dertil kommer lovfæstede arbejdsmarkeds- eller tillægspensioner for ældre, der i større eller mindre omfang har været erhvervsaktive forud for pensioneringen. Desuden findes supplerende pensionsordninger baseret på lovgivning eller ved indgåelse af kollektive aftaler (se: *oversigt 2.1.*). Endelig er der også private pensionsordninger i alle tre lande (se fx: NOSOSKO, 2001).

Oversigt 2.1.

Folkepension mv. i Skandinavien i 1999 fordelt efter ydelser (NOSOSKO, 2001).

	Danmark	Norge	Sverige
Grundpension/ garanteret mindstepension	Alle bosat i landet i mindst 3 år	Alle bosat i landet i mindst 3 år	Alle bosat i landet i mindst 3 år
Tillægspension/ arbejdspension	Lønmodtagere	Lønmodtagere og selvstændige	Lønmodtagere og selvstændige med mindst 3 års er- hvervsarbejde
Supplerende pensioner	Lovfæstet for of- fentligt ansatte (tjenestemænd) Offentlige kollek- tive aftaler Private kollek- tive aftaler	Lovfæstet for of- fentligt ansatte (tjenestemænd) Offentlige kollek- tive aftaler -	- Offentlige kollek- tive aftaler Private kollek- tive aftaler

2.1. Danmark

I Danmark afhænger folkepensionen, der dateres tilbage til 1957, ikke af tidligere erhvervstilknytning. Det arbejdsmarkedsrelaterede aspekt af det danske pensionssystem - de såkaldte arbejdsmarkedspensioner - adskiller sig markant fra de fleste andre landes pensioner. I Danmark er systemet opsparingsbaseret, idet man modtager en pension, der efter gældende forsikringsmæssige principper er udregnet i forhold til pågældendes indbetalinger. ATP-systemet er dog karakteriseret ved en vis omfordeling lønmodtagere imellem. I andre lande - fx i Sverige, Tyskland og Storbritannien - modtager ældre en pension, der blandt andet afhænger af ens erhvervsindkomst før pensionsalderen, og som overvejende er finansieret ved løbende bidrag og skatter (se fx: Gillion, 2000; Højgaard & Andersen, 1998; Kristensen, 1999; Økonomiministeriet, 1999). Den del af det danske pensionssystem, der retter sig mod ældre, indeholder flere elementer, hvoraf det grundlæggende er selve folkepensionen:

- Folkepension
- ATP mv.
- Arbejdsmarkedspension
- Tjenestemandspension
- Individuel pensionsopsparing

Folkepensionens størrelse afhænger af familiens samlede indkomst og af pensionistens arbejdsindkomst, men er som nævnt uafhængig af tidligere erhvervstilknytning (det såkaldte universelle princip).⁵⁾ Folkepension tilkendes efter ansøgning fra det fyldte 67. år, og stort set alle i Danmark boende i den alder modtager folkepension, dog forudsat erhvervet dansk indfødsret.⁶⁾ Folkepension er en offentlig forsørgelsesydelse, dvs. en ydelse, der beregnes efter pensionistens evne til at forsørge sig selv. Pensionens størrelse reguleres derfor både på grundlag af indkomst- og samlivsforhold.

Dansk folkepension omfatter et grundbeløb og pensionstillæg, hvortil kommer personlige tillæg, der efter en konkret individuel vurdering tildeles pensionister, hvis forhold er særligt vanskelige (se: *oversigt 2.2.*). Senest i 1993 blev bestemmelserne om folkepensionens grundbeløb ændret, så grundbeløbet aftrappes ved arbejdsindkomster over en vis størrelse, mens renteindtægter og indtægter fra private pensioner ikke fører til nedsættelse af grundbeløbet. Pensionstillægget, derimod, reduceres på grundlag af folkepensionistens og eventuel ægtefælles indkomst, hvilket også inkluderer udbetalinger fra fradragsberettiget pensionsopsparing, renteindtægter mv. (se fx: Basballe, 1999; Højgaard & Andersen, 1998; Økonomiministeriet, 1999).

5) I internationale sammenligninger af alderspensionssystemer sondres normalt mellem to modeller: Beveridge- og Bismarck-modellen. Universelle systemer med faste grundydelse som det danske tilhører Beveridge-modellen, mens selektive systemer med bidragsrelaterede ydelser henføres til Bismarck-modellen. Sidstnævnte systemer adskiller sig fra det danske ved at være finansieret via særlige socialforsikringsbidrag eller andre former for socialskatter, kun at omfatte personer med betydelig forudgående erhvervsaktivitet samt at ydelserne varierer i størrelse alt efter tidligere indkomst og antal bidragsår (se fx: Økonomiministeriet, 1999).

6) Fra og med 2004 er folkepensionsalderen nedsat til 65 år.

Oversigt 2.2.

Dansk folkepension pr. 1. januar 1999 i kr. (Økonomiministeriet, 1999)

	Reelt enlig	Andre	Indkomstafhængighed
Grundbeløb	48.024	48.024	Egen arbejdsindkomst
Pensionstillæg	47.616	21.468	Samlede suppl. indkomst
I alt	95.640	69.492	
Personligt tillæg ⁷⁾	fx ca. 2-3.000	fx ca. 2-3.000	Samlede suppl. indkomst

Til folkepensionen kommer desuden ATP (Arbejdsmarkedets Tillægspension) og LD (Lønmodtagernes Dyrtsfond), der er lovfæstede, bidragsfinansierede og opsparingsbaserede pensioner, hvor pensionens størrelse blandt andet afhænger af antallet af bidragsår. Ifølge Økonomiministeriet (1999) var der i 1998 4,1 mio. medlemmer af ATP, hvoraf omkring 450.000 var pensionister. Endvidere er der fra 1999 indført en Særlig Pensionsopsparing (SP), som lønmodtagere og modtagere af visse overførselsindkomster yder bidrag til. Formålet med ATP er at tilvejebringe en tillægspension for alle lønmodtagere. Størrelsen af ATP afhænger af antallet af år, hvor lønmodtagere har ydet bidrag, samt af størrelsen af bidragene via arbejdstiden, men derimod ikke af indkomst. Alle lønmodtagere i alderen 16-66 år og beskæftiget mere end 9 timer ugentligt skal betale bidrag til ATP (se fx: Økonomiministeriet, 1999).

For nogle folkepensionister bliver arbejdsmarkedspensioner - pensionsordninger aftalt af arbejdsmarkedets parter eller på egen virksomhed (firmaordninger) - yderligere en kilde til indkomst. Den forrang, som opsparingsbaserede ordninger kan siges at have via skatteregler og ved at de delvist er tvungne via ansættelsesforhold, betyder, at arbejdsmarkedspensionsordningerne efterhånden er blevet mere udbygget og bidragene tilsvarende forøget. Udbredelsen af arbejdsmarkedspensioner er steget markant i de senere år, hvilket er en tendens, som forventes at fortsætte fremover. I slutningen af 1990'erne indbetalte cirka 1,6 mio. danskere til den slags pensioner (anf.skr.).

Hertil kommer tjenestemandspensioner samt forskellige individuelle pensionsopsparinger i banker, forsikrings- og pensionsinstitutter. Tjenestemandspension er en offentligt finansieret arbejdsmarkedspension for tjenestemænd.⁸⁾ Mens selve folkepensionen som nævnt er uafhængig af tidligere tilknytning til arbejdslivet, er tilknytningen derimod af stor betydning, når det handler om overenskomstaftalte arbejdsmarkedspensioner, ATP mv. og tjenestemandspensioner (se fx: Basballe, 1999; Økonomiministeriet,

7) Personlige tillæg omfatter blandt andet varmetillæg, der maksimalt udgør 5.520 dkr. for enlige (personlig oplysning v/Hans Hansen, Socialforskningsinstituttet).

8) I 1997 var der cirka 170.000 tjenestemænd og ansatte i tjenestemandslignende stillinger. I 1997 modtog cirka 93.000 tjenestemandspension. På samme tidspunkt foretog omkring 1,1 mio. danskere indbetalinger til individuelle pensionsordninger (Økonomiministeriet, 1999).

1999). Eftersom dansk folkepension er forholdsvis lav i international sammenhæng, indbyder den i høj grad til supplerende "overbygninger", hvilket da også er sket.⁹⁾

2.2. Norge

Som danske har også norske folkepensionister mulighed for vekslende kilder til indkomst fra pension:

- Alderspension (mindstepension og tillægspension)
- Offentlig tjenestemandspension
- Privat virksomhedspension
- Indskudspensionsordninger i arbejdsforhold
- Individuelle pensionsordninger

Folketrygden blev indført 1967 og er det norske pensionssystemets bærende element. Det er et grundlæggende princip, at ældre og andre med behov for pension skal sikres en økonomisk minimumsstandard - en *minstepensjon* - uafhængig af tidligere indkomst og samtidig en indkomst, der afspejler tidligere indkomst som erhvervsaktiv:

"Alle skal vere sikra ein *minimumspensjon* så sant visse vilkår er oppfylt. Alle skal oppretthalde ein *tilnærma lik levestandard* som den dei hadde før dei vart pensjonistar. Den tilvante levestandarden skal sikrast ved at folk kan tene seg opp pensjonspoeng gjennom deltaking i arbeidslivet." (Solheim, 1994:in).

Folketrygdens mindstepension er sammensat af grundpension og særtillæg. Hertil kommer tillægspension, der giver tidligere erhvervsaktive en pension, som afhænger af opnåede erhvervsindkomster (se fx: Birkeland & Bergstrøm, 2000; Finansdepartementet, 2001).

Norsk alderspension, der kan opnås fra det fyldte 67. år, fastsættes i forhold til Folketrygdens grundbeløb (*G*), der årligt reguleres af Stortinget.¹⁰⁾ For en enlig pensionist er fuld grundpension 100 pct. af *G*. Hvis pensionisten har en ægtefælle eller samlever, der modtager pension fra Folketrygden, reduceres grundpensionen med 25 pct. af *G*.¹¹⁾ "Ægtefællefradraget" afspejler opfattelsen af "stordriftsfordele" i husstande med to personer. Grundpensionen fastsættes uafhængigt af størrelsen af aktuel indkomst. Får at opnå pension ud over mindstepensionen må ældre gennem deltagelse i arbejdslivet have oparbejdet tilstrækkelig tillægspension, der beregnes på grundlag af pensionspoint bestemt af pensionsgivende indkomsters niveau samt af antal år med opnåede point. For at opnå fuld tillægspension kræves som hovedregel 40 pointår, dvs. år med indkomst, der overstiger *G*. Pensionen reduceres forholdsmæssigt ved færre end 40 pointår. Ældre, der har haft de højeste indkomster som erhvervsaktive, får højest tillægspen-

9) Blandt "overbygninger", der overskrider egentlige pensionsordninger, kan nævnes placering af formue, fx i egen bolig, aktier og obligationer.

10) *G* var fx 49.090 nkr. i år 2000 (Finansdepartementet, 2001).

11) Fra 1998 har tilsvarende været gældende, hvis en pensionists ægtefælle har en årlig indtægt, der er større end 2 *G* (kapitalindtægt inklusive).

sion, men lavest kompensationsgrad, dvs. lavest pension målt i forhold til tidligere indkomst (se fx: Birkeland & Bergstrøm, 2000; Finansdepartementet, 2001).¹²⁾

Særtillæg opnås af personer, der ikke har optjent tillægspension, eller hvis tillægspension er så moderat, at særtillægget er større end tillægspensionen. Særtillægget, der reduceres i forhold til tillægspensionen, fastsættes af Stortinget. Det blev indført i 1969, hvor satsen udgjorde 7,5 pct. af *G*. Satsen er senere øget til 79,3 pct. af *G* (maj 2000). På dette tidspunkt modtog enlige mindstepensionister 88.030 nkr./år i pension. Før maj måned 1998 var mindstepensionen 69.360 nkr./år for enlige. Selv om der ikke betales skat, er pensionen så beskeden, at mindstepensionister betragtes som "værdigt trængende". Fra maj 1998 blev mindstepensionen for enlige øget til 81.360 nkr. årligt, hvilket vil sige, at mindstepensionister med ét "stortingsslag" fik øget deres indkomst med 17 pct. (se fx: Birkeland & Bergstrøm, 2000; Johannessen, 2000; Koren, 1997; Koren, i: Bay et al., 2001; Finansdepartementet, 2001).¹³⁾

Udover alderspension modtager dele af den norske ældrebefolkning pension fra arbejdsrelaterede pensionsordninger samt fra individuelle pensionsordninger, der - ligesom i Danmark og Sverige - begge har været i vækst i de senere år.¹⁴⁾ Alle offentligt ansatte og cirka hver tredje ansat i det private erhvervsliv var ved slutningen af 1990'erne omfattet af supplerende arbejdsrelaterede pensionsordninger. Offentlige ordninger vedr. tjenestemandspensioner, der både er lov- og aftaleregulerede, omfatter statslige, amtskommunale og kommunale lønmodtagere. Ordningerne er ydelsesbaserede, og pensionen er en andel af slutlønnen.¹⁵⁾ Offentlig tjenestemandspension optjenes under perioden fra ansættelse til opnået pensionsalder. Hvis ansættelsessiden er under 30 år, reduceres pensionen tilsvarende (se fx: Finansdepartementet, 2001).

Ordninger inden for det private erhvervsliv fører til pensioner, der er nettotillæg til offentlig alderspension. *Foretakspensjoner* er hovedsageligt arbejdsgiverfinansierede, og arbejdsgivere kan fradrage præmieindbetalinger mv. Hertil kommer diverse ordninger vedrørende *innskuddspensjon i arbeidsforhold*, der ved overgangen til det ny årtusinde omfattede cirka hver tredje lønmodtager inden for det private erhvervsliv. Pensioner af den type - arbejdsmarkedspensioner - baseres på indbetalinger, der sammen med opnåede afkast danner en pensionskapital ved opnået pensionsalder.¹⁶⁾ I slutningen af 1990'erne

12) Tillægspensionens pointtal er baseret på pointtal udover *G*, hvilket fx vil sige, at en indkomst på seks *G* fører til fem point. For indkomster mellem seks og tolv *G* er en tredjedel af indkomsten pensionsgivende, mens indkomster over tolv *G* ikke fører til øget pension. Fuld årlig tillægspension udgør 42 pct. af *G* multipliceret med gennemsnittet af de 20 højeste pointtal, som vedkommende har (Finansdepartementet, 2001).

13) Alderspension ydes som nævnt fra det fyldte 67. år. Det første tre år reduceres pensionen under hensyn til evt. erhvervsindkomst, men fra og med det fyldte 70. år kan alderspensionister have erhvervsindkomst ved siden af pensionen uden reduktion.

14) I en fremstilling af ældre dato sætter Øverbye (1991) fokus på private og offentlige pensioners fremvækst i Norge og i de øvrige nordiske lande.

15) Til offentlige tjenestemandspensioner er knyttet en såkaldt bruttogaranti, som indebærer, at der garanteres en samlet pensionsydelse, som er uafhængig af optjening i folketrygden. Tjenestemandspensionen samordnes med folketrygden ved at førstnævnte som hovedregel reduceres med et beløb svarende til ydelsen fra folketrygden (Finansdepartementet, 2001).

16) "Pensjonskapitalen skal sikres i og forvaltes av en institusjon. Det enkelte foretak (fortsættes...)

var cirka 60 pct. af alle erhvervsaktive i Norge omfattet af en eller anden form for aftalebaseret pensionsordning (se fx: Finansdepartementet, 2001).

2.3. Sverige

Svenske folkepensionister har ligeledes adskillige potentielle indkomstkilder (se de fem punkter), men baseret på et pensionssystem, der adskiller sig fra det danske. Om end det svenske pensionssystem formelt indeholder de samme tre "søjler" som det danske - dvs. offentlig folkepension, arbejdsmarkedspension og individuelle pensionsordninger - er det svenske system centraleuropæisk inspireret og har dermed et andet sigte end det danske:

- Almindelig folkepension (grundpension)
- ATP (tillægspension)
- Arbejdsmarkedspension (kollektive aftalepensioner)
- Tjenestemandspension
- Individuel pension (private ordninger)

Det svenske pensionssystem har gennemgået væsentlige ændringer i de allerseneste år. Hensigten med ændringerne, der blev iværksat fra og med 1999, er at gøre pensionssystemet mere robust i forhold til samfundsøkonomiske ændringer og ændringer i den svenske befolknings sammensætning samt at skabe større sammenhæng mellem pensionsindbetalinger og -udbetalinger.¹⁷⁾ Da det nye pensionssystem iværksættes successivt på udbetalingssiden, vil såvel det gamle som det nye system være i kraft endnu i mange år. Det overordnede formål med svensk folkepension er imidlertid forblevet uændret, nemlig at *kompensere* for indkomstbortfald. Den offentlige folkepension skal derfor til en vis grad afspejle tidligere opnået erhvervsindkomst.

Indtil slutningen af 1990'erne bestod det offentlige pensionssystem af en offentligt finansieret folkepension samt af en bidragsfinansieret og tilsagnsbaseret ATP-ordning, der såvel rettede sig mod tidligere lønmodtagere som selvstændige med mindst tre års erhvervsarbejde:

(...fortsat) skal kunne avgjøre om kapitalen skal forvaltes sammen med øvrig kapital i forsikrings-selskaper, verdipapirforetak, banker mv., eller med egne pensjonskonti der medlemmene selv kan foreta investeringsvalg. Innskuddene kan fastsettes på ulike måter, f.eks. som en andel av medlemmets lønn. Pensjonskapitalen er bundet fram til utbetalingene starter. Alderspensjon fra en innskuddsordning skal utbetales over 10 år eller mer fra pensjonsalder. Ordninger som skal omfattes .. må inneholde oppsparing til alderspensjon." (Finansdepartementet, 2001:in).

- 17) "Det nye svenske systemet for alderspensjon er et innskuddsbasert system. Det fastsettes en samlet pensjonsavgift på 18,5 pst. av arbeidsinntekt, og pensjonsytelsene blir avledet av dette. Av innbetalingene går 16 prosentpoeng til å dekke løpende pensjoner. Disse er imidlertid pensjongivende og kumulerer seg over tid til en pensjonsformue som indeksreguleres årlig med gjennomsnittlig lønnsvekst. De resterende 2,5 prosentpoeng av pensjonsavgiften er reelt fondert, og avsettes på individuelle konti. Sykepenger, dagpenger mv. skal være pensjongivende, og avgifter til pensjonsrett for slike ytelser skal bevilges over statsbudsjettet. Det samme gjelder pensjonsrett som tildeles under omsorgsfravær, verneplikt og studier. På pensjoneringstidspunktet omregnes den totale pensjonsformuen til en årlig livsvarig ytelse." (Finansdepartementet, 2001:in). I det nye pensionssystem bliver "basis" hele livsindkomsten i modsætning til de 15 bedste år af 30 i det "gamle" system. Balance mellem indtægter og udgifter tilvejebringes via ændringer i indekseringen (personlig oplysning v/Hans Hansen, Socialforskningsinstituttet).

“Med ATP:s införande år 1960 kunde pensionärerna mera generellt erhålla rimliga pensionsnivåer. Fullt utbyggt blev ATP först efter något årtionde.” (Grip, 2000:in).

Ifølge det i 1990'erne gældende regelsæt krævedes således mindst tre år med ATP-point for at opnå pension fra ATP, og for at opnå fuld ATP blev der stillet krav om mindst 30 års ATP-point. ATP blev beregnet på grundlag af gennemsnittet af point fra de 15 bedste år (se fx: Nielsson, 1994).

Den almindelige svenske folkepensionsalder er uændret, nemlig to år lavere end i Danmark (dvs. 65 år). Pensionsalderen er dog fleksibel, hvilket indebærer, at man kan vælge sig til pension mellem det 61. og 70. år. Hvis man i 1990'erne ikke var berettiget til ATP eller kun til en meget beskedne pension herfra, kunne pensionstillæg opnås i henhold til det gamle svenske system:

“Den som inte har någon annan pension än folkepensionen kan .. få ett pensionstillskott på 55,5 procent av det särskilda basbeloppet, vilket 1994 betyder cirka 1.600 kronor per månad. Den lägsta sammenlagda pensionen för den som uppfyller kraven för hel folkpension är således som minst 4.360 kronor i månaden för ensamstående och 3.850 kronor för gifta.” (Nielsson, 1994).

Samme år var folkepensionens grundbeløb 2.760 skr. pr. måned for en enlig folkepensionist, mens det var 2.260 skr. for en gift pensionist.¹⁸⁾ Det nye pensionssystem indebærer, at grund- og tillægspension udgør en helhed. I stedet for opdelingen mellem grund- og tillægspension er alle - uanset tilknytning til arbejdsmarkedet - nu garanteret en mindstepension, som ikke opnås af ældre, der gennem tidligere arbejde, selv har optjent nok tillægspension.

Til den almindelige folkepension og ATP kommer de øvrige ovenfor viste pensionsordninger, fx tjenestemandspension samt mellem arbejdsmarkedets parter aftalte pensioner. Som i Danmark har arbejdsmarkedspensionernes udbredelse været i stærk vækst inden for de seneste 20-30 år.¹⁹⁾ Endelig skal private pensionsopsparinger, der siden 1980'erne er vokset stærkt i omfang, nævnes som en ikke uvæsentlig indkomstkilde for mange svenske pensionister (se fx: Hedin, 1993; Nyberg, 1997; Pensionsmarkedsrådet, 1999).²⁰⁾

18) I 1999 var de i citatet anførte beløb cirka 1.700 skr. (pensionstillæg), 4.620 skr. (laveste samlet pension for enlige) og 4.090 skr. (laveste samlet pension for gifte). Samme år var folkepensionens grundbeløb 2.912 skr. for enlige henholdsvis 2.381 skr. for gifte (personlig oplysning v/Hans Hansen, Socialforskningsinstituttet).

19) En interessant analyse af det svenske og de øvrige nordiske pensionssystemers udvikling og fremtidsudsigter med særlig henblik på arbejdsmarkedspensioner og privatiseringstendenser er gennemført af Salminen (1992).

20) “1980 hade endast cirka fyra procent av befolkningen i vuxen ålder (18 till 64 år) .. privat tecknad försäkring. Idag har över 30 procent en privat pensionsförsäkring.” (Grip, 2000:in).

3. Folkepensionisters økonomi

Hvad ved vi om skandinaviske folkepensionisters økonomiske forhold? Det er, hvad der sættes fokus på i det følgende. Opmærksomheden rettes mod en række eksempler på forskning, udredningsopgaver mv. angående forskellige aspekter af folkepensionisters økonomi med særlig vægt på indkomster og indkomstfordeling. Kun ældres økonomiske "levestandard" er således temaet i det nærmest følgende, mens forskning og udredning om andre levekårsaspekter er i søgelyset i næste afsnit. I hvert af de tre skandinaviske lande offentliggøres statistiske oversigter og gennemføres - ikke sjældent ministerielt udarbejdede - udredningsopgaver om folkepensionisters indkomster og andre økonomiske forhold. I hvert af de skandinaviske lande er der således et righoldigt grundlag for statistisk beskrivelse af folkepensionisters økonomi.

I størstedelen af de ved litteratursøgningen fundne forsknings- og udredningsopgaver sættes der fokus på folkepensionisters økonomiske forhold i hvert af de tre skandinaviske lande, men undertiden er ærindet mere komparativt. Et par eksempler på sidstnævnte: Der er ovenfor peget på, at de skandinaviske pensionssystemer er formelt beslægtede, men ikke har samme sigte. Trods betydelige forskelle i offentlige pensionsudgifter mv. og trods forskellige pensionssystemer synes forskellene i pensionisters disponible indkomster relativt beskedne på tværs af landegrænser, når der - som fx i en undersøgelse gennemført af Forsell (2000) - sættes fokus på Danmark, Norge og Sverige.²¹⁾

Heraf følger ikke, at andelen af folkepensionister med lave indkomster nødvendigvis er den samme på tværs af landegrænser. Eksempelvis finder Medelberg et al. (1999), at andelen af ældre med lavindkomster - defineret som en indkomst under halvdelen af medianindkomsten for samtlige - i begyndelsen af 1990'erne var større i Danmark end i Norge og Sverige.²²⁾ De største andele med lavindkomster findes dog i lande uden offentlig garantipension, fx Storbritannien og Tyskland.²³⁾

I en undersøgelse, hvor norske folkepensionister i alderen 65-80 år sammenlignes med tilsvarende danske, hollandske, tyske, britiske, amerikanske, canadiske og australske, findes, at de skandinaviske lande adskiller sig fra de øvrige lande ved mindre ulighed med hensyn til disponibel indkomst:

-
- 21) Den komparative undersøgelse omfatter tillige Finland, Frankrig, Holland, Storbritannien og Tyskland.
 - 22) Medelberg et al.'s oplysninger hidrører fra 1990. Andelen af ældre lavindkomstmodtagere i Danmark: cirka 5 pct.; Norge: under 1 pct.; Sverige: cirka 2 pct. (Medelberg et al., 1999).
 - 23) Om pensionering og ulighed, se fx: Tvede, i: Øyen, 1992.

“Denne konklusjonen støttes både av sammenligninger av Lorenz-kurver og av ulikhetsmålinger basert på Gini-indeksen. Etter de skandinaviske landene følger Tyskland og Canada med et forholdsvis moderat nivå på inntektsulikheten blant alderspensjonistene. Klart størst ulikhet finnes i USA fulgt av Storbritannia og Nederland.” (Pedersen, 1998:in).

Undersøgelsen peger desuden på, at “relativ fattigdom” - dvs. under 50 pct. af medianindkomsten for samtlige indkomstmodtagere - er mindre udbredt i Norge end i Danmark og de øvrige lande.

3.1. Danmark

Selv om danske folkepensionister har adskillige potentielle kilder til indkomst, fx folkepension, arbejdsmarkedspension, individuel pensionsopsparing, opsparing i egen bolig, obligationer mv. samt – om end for et fåtals vedkommende - indkomst fra erhvervsarbejde, er folkepension - grundbeløb og pensionstillæg - den væsentligste kilde til indkomst for langt de fleste folkepensionister. Folkepensionens relative betydning er dog stærkt afhængig af folkepensionisters samlede indkomst. Ved høj indkomst udgør folkepensionen en mindre del af den samlede indkomst end ved lavere indkomster (se fx: Højgaard & Andersen, 1998). Nogle folkepensionister er derfor mere afhængige af folkepension end andre. I en undersøgelse af ældre dato gennemført af Socialforskningsinstituttet peges på forskellige forhold, der påvirker afhængighedsgraden (Olsen & Hansen, 1981). Afhængighedsgraden er blandt andet bestemt af socialklassesforhold, idet navnlig faglærte arbejdere, ikke-faglærte arbejdere og lavere funktionærer dengang var karakteriseret ved en høj afhængighedsgrad.

Når erhvervsindkomst ekskluderes, udgjorde folkepension - diverse tillægsydelse inklusive - i midten af 1990'erne omkring to tredjedele af folkepensionisternes samlede forsørgelsesgrundlag. Ikke mindst boligydelse er et vigtigt indkomstsupplement, navnlig for enlige folkepensionister. Af den sidste tredjedel hidrørte lidt over halvdelen fra arbejdsmarkedspensioner og individuelle pensioner, mens lidt under halvdelen var afkast fra øvrige former for opsparing (Arbejdsministeriet et al., 1995). I 1994 udgjorde folkepensionen i gennemsnit omkring 57 pct. af forsørgelsesgrundlaget. Når boligydelse og personlige tillæg inkluderes, udgjorde offentlige overførselsindkomster omkring to tredjedele af folkepensionisters forsørgelsesgrundlag, mens ATP, tjenestemandspension, anden arbejdsmarkedspension mv. udgjorde op imod én femtedel. Resten omfattede renteindtægter, afkast af egen bolig og øvrig indkomst (se fx: Arbejdsministeriet et al., 1995; Basballe, 1999; Pensionsmarkedsrådet, 1999).

I begyndelsen af 1990'erne blev en kortlægning af folkepensionisters indkomstkilder gennemført af den daværende regering nedsatte socialkommission, som på grundlag af data fra 1990 pegede på, at folkepension også dengang var den vigtigste indkomstkilde for hovedparten af pensionisterne. Kun et mindretal af pensionisterne havde via opsparing i erhvervsaktiv alder sikret sig betydelige pensionsindkomster i alderdommen, hvoraf en væsentlig del var obligatoriske (Socialkommissionen, 1993a). På den anden side havde kun omkring 6 pct. af folkepensionisterne ingen indkomst ud over folkepension, ATP og boligydelse, mens over halvdelen af folkepensionisterne havde

supplerende indkomster under 20.000 dkr. og omtrent en tredjedel supplerende indkomster over 40.000 dkr.

Folkepensionen har større indkomstmæssig betydning for enlige end for ægtefæller og andre samlevende (se: *oversigt 3.1.*). Det skyldes blandt andet, at enliges pension er større end ægtefællers, og at ægtefællers opsparing almindeligvis overstiger enliges. Hertil kommer, at boligstøtte er af større betydning for enlige end for ægtefæller og andre samlevende.

Danske folkepensionisters gennemsnitlige indkomst er forholdsvis stor, nemlig svarende til cirka 60-70 pct. af tidligere erhvervsindkomst. Det beror blandt andet på formueafkast og supplerende pensionsudbetalinger (se nedenfor). Langt fra alle folkepensionister modtager dog supplerende pension. Kun de 30-40 pct. bedst stillede pensionister - de højeste indkomstgrupper - har supplerende pensionsordninger af væsentlig betydning (se fx: Arbejdsministeriet et al., 1995; Økonomiministeriet, 1999).

Oversigt 3.1.

Danske folkepensionisters gennemsnitlige indkomster, 1997 (Økonomiministeriet, 1999).

Årlig indkomst (kr.)	Enlige	Ægtefæller mv.
Folkepension	84.800	119.500
Supplerende pension	28.000	69.000
Formueafkast	21.600	47.900
Øvrig indkomst	5.200	17.400
Samlet indkomst	139.600	253.800
Skat	42.200	71.400
Indkomst efter skat	97.300	182.400
Boligstøtte	9.300	3.700
Personlige tillæg	1.400	1.400
Pensionsindbetalinger	600	2.200
Disponibel indkomst	107.400	185.400

Pensionsopsparingers udbredelse og dækning belyses blandt andet i en ministeriel udredningsopgave (Arbejdsministeriet et al., 1995). I rapporten kortlægges udbredelsen af arbejdsmarkedspensioner, og der fokuseres på den slags pensioners betydning for de enkelte pensionister. Arbejdsmarkedspensioner, der ikke kun retter sig mod folkepensionister, men også mod sygdom og invaliditet, har været under udbygning i Danmark i adskillige år og udgjorde i midten af 1990'erne cirka fire femtedele af alle erhvervsaktive lønmodtagere (anf.skr.). Arbejdsmarkedspensioner såvel som individuelle pensionsopsparinger vil i de kommende år blive af voksende betydning som grundlag for folkepensionisters forsørgelse. Udbetalingerne af arbejdsmarkedspensioner vil dog variere meget, da de afhænger af adskillige faktorer. Indkomstforskellene mellem fremtidens folke-

pensionister kan derfor blive mere markante, end de allerede er (se fx: Basballe, 1999; Højgaard & Andersen, 1998).

Blandt andet som følge af danske folkepensionisters vekslende indkomstkilder er indkomstforskellene ganske betydelige, hvilket - sammen med udviklingen over tid - belyses i flere forsknings- og udredningsopgaver (se fx: Boligministeriet et al., 1996; Regeringen, 2000). Eksempelvis Boligministeriet et al. (1996) sætter fokus på den nævnte problematik og konstaterer, at indkomstspredningen er mindre blandt folkepensionister end blandt 18-66-årige. Der peges på, at spredningen er relativt beskeden, hvilket navnlig skyldes, at folkepensionen fungerer som en nedre indkomstgrænse:

“Den disponible indkomst for de bedst stillede ældre [de 10 pct. bedst stillede, h.o.] er godt 4 gange større end for de dårligst stillede. Den 10-endedel af de ældre, der er bedst stillet, har gennemsnitlige bruttoindkomster på over 280.000 kr. om året [dvs. året 1993, h.o.].” (anf.skr.:16).

I begyndelsen af 1990'erne satte også Socialkommissionen (1993a) fokus på indkomstfordelingen blandt folkepensionister og nåede frem til samme tendenser, som allerede nævnt. Kommissionen belyste indkomstfordelingen blandt folkepensionister i 1990 på grundlag af en repræsentativ stikprøve omfattende 5 pct. af alle husstande. Andetsteds peges på, at uddannelsesmæssig baggrund spiller en rolle for den indkomst, man opnår som ældre:

“Den disponible indkomst er højere for ældre, der har en videregående uddannelse og som derfor typisk også vil have en høj erhvervsindkomst inden pensionsalderen, end indkomsterne for ældre med folkeskole- og erhvervsuddannelser.” (Boligministeriet et al., 1996:21).

Blandt de dårligst stillede er der omvendt relativt mange, der kun har folkeskole som uddannelsesmæssig baggrund. Også alderen spiller en rolle for den samlede indkomst, da det må forventes, at yngre folkepensionister har større formue og dermed større renteindtægter. Forskellen mellem “yngre” og “ældre” pensionister er dog forholdsvis beskeden. Forskellen skyldes ikke mindst, at “yngre” har større erhvervsindkomster og supplerende pensioner end “ældre”. De 10 pct. dårligst stillede 67-74 årige har dog en noget lavere indkomst end de 10 pct. dårligst stillede 75 årige og derover (anf.skr.). Endelig spiller også køn en rolle, idet ældre kvinder i almindelighed er dårligere økonomisk stillet end mænd. Blandt kvindelige folkepensionister findes den største andel af ældre i den laveste indkomstgruppe (se fx: Schröder, 1993).

I flere danske undersøgelser mv. sættes der fokus på økonomisk dårligt stillede befolkningsgrupper, herunder på folkepensionister. Det gælder fx Nørrung (1986), hvis undersøgelse dog er af ældre dato. Der peges på det velkendte faktum, at nogle ældre kun har folkepension samt andre eventuelle offentlige ydelser at leve af. Disse folkepensionister, der i 1986 måtte klare sig for cirka 44.500 kr. årligt plus eventuel boligydelse og varmhjælp (typisk 18.000 kr.), havde ikke meget at “rutte med”. I den anden ende af spekteret fandtes velhavende pensionister, der i kraft af anden pensionsordning, langvarig opsparing af formue eller betydelig erhvervsindkomst havde særdeles gode økonomiske kår:

“Der tegner sig .. et A- og B-hold blandt pensionister, en tendens der vil blive forstærket når A-holdet med de flere goder bliver dominerende, så et samlet pres for bedre levevilkår er sværere at etablere.” (Nørrung, 1986:6).

I enkelte undersøgelser belyses ældres egenoplevelse af folkepensionens og andre indkomsters tilstrækkelighed. Leeson (1999) peger fx på, at ældres vurdering af deres økonomiske situation afhænger af, om de kun har folkepension og eventuelt ATP som økonomisk eksistensgrundlag eller har andre indkomster derudover. Ældre, hvis indkomstkilder kun er folkepension - eventuelt suppleret med ATP - vurderer gennemgående deres økonomiske situation dårligere end andre ældre. Det gælder ikke mindst ældre i Hovedstaden og andre større byer. Et flertal af de ældre vurderer dog i alle tilfælde deres økonomiske situation som god eller meget god - også blandt ældre med en høj grad af afhængighed af folkepension (anf.skr.).

Mange danske folkepensionister har betydelige formuer. Således havde omkring 40 pct. af folkepensionisterne i midten af 1990'erne nettoformuer, der oversteg 250.000 kr. - og dermed mulighed for at supplere forsørgelsesgrundlaget ved at forbruge af formuen og dens renteafkast. Mere end halvdelen af pensionisternes samlede nettoformue bestod dengang af aktiver grundet ejerskab af fast ejendom. En mindre del af pensionisterne havde betydelige formueafkast og omtrent én tredjedel relativt store formueafkast af størrelsesordenen 10-50.000 kr. (1994). Den øvrige del - omkring halvdelen - af folkepensionisterne havde ingen eller beskedne formueafkast. For sidstnævnte udgør afkast af formue ikke et reelt supplement til forsørgelsesgrundlaget. Selvstændige har generelt større formuer end lønmodtagere (Arbejdsministeriet et al., 1995).

Også den tidligere nævnte rapport fra Boligministeriet et al. (1996) sætter fokus på folkepensionisters formuer (1993). Opmærksomheden rettes mod formueforskelle, herunder formuer i forskellige aldersgrupper. Der informeres fx om, at de ældre i 1993 havde en formue på i alt 275 mia. kr., hvilket svarer til næsten halvdelen af den samlede formue blandt 18-66 årige, selv om antallet af ældre på det tidspunkt kun var omkring én femtedel af de 18-66 årige. Derpå belyses sammenhænge mellem formue og indkomst, og til sidst redegøres der for udviklingen i ældres formuer siden slutningen af 1980'erne. Der peges endvidere på, at stor formue normalt indebærer forholdsvis betydelig indkomst - ikke mindst grundet formueafkast. Selv om der således findes nogen statistisk viden om folkepensionisters formueforhold, synes danske forskere og udredere mere interesserede i at belyse ældres indkomster end deres formuer.

3.2. Norge

Også i Norge udarbejdes og offentliggøres statistiske oversigter, udredninger mv. om alderspensionisters økonomiske forhold. I modsætning til tilsvarende danske sættes der ofte fokus på mindstepensionister (se: afsnit 2.2.). Norsk alderspension, der ved udgangen af 1990'erne blev oppebåret af omkring 630.000 ældre (se fx: Johannessen, 2000), sigter mod opnåelse af økonomisk kompensation ved indkomstbortfald, idet alderspensionister er sikret den tidligere beskrevne mindstepension. Størrelsen af eventuel til lægspension ud over mindsteniveauet afhænger af niveauet af tidligere indkomst og af hvor mange år, man har været erhvervsaktiv og dermed optjent pensionspoint. Ældre

med de højeste indkomster som erhvervsaktive tildeles de højeste pensioner, men til gengæld lavest kompensationsgrad (se fx: Birkeland & Bergstrøm, 2000).

Mens omkring tre fjerdedele af norske alderspensionister var mindstepensionister i 1980 (svarende til 385.000 nordmænd), nærmede andelen sig én tredjedel i 1997 (234.000 nordmænd svarende til 37 pct.). Udviklingen har fundet sted ved, at de ældste alderspensionister med de laveste pensioner er "faldet fra", mens nye pensionister med højere pensioner er kommet til og har trukket den gennemsnitlige pension i opadgående retning. Kvinders pensioner holder ikke trit med mænds, hvilket blandt andet viser sig ved, at så godt som alle mindstepensionister er kvinder:

"Da dagens pensjonister var yrkesaktive og la grunnlaget for sine pensjonsrettigheter, hadde fortsatt mange kvinner avbrudd i yrkeslivet og mange arbeidet deltid. Dette gjeller også mange av dem som blir pensjonert i dag." (Birkeland & Bergstrøm, 2000:124).

Over tid er den gennemsnitlige pension vokset mere blandt mænd end blandt kvinder, hvilket ikke mindst skyldes, at mænd har længere erhvervsforløb bag sig og højere indkomster:

"Menn har derfor i større grad enn kvinner opptjent tilleggspensjon, mens økningen i særtillegget særlig har kommet kvinner til gode." (Finansdepartementet, 2001:in).

Flere forskere og udredere påpeger, at Folketrygden har bidraget til at forbedre pensionerne, men at der samtidig er åbnet op for større indkomstuligheder. De gældende pensionsregler favoriserer tidligere erhvervsaktive og dermed mænd, mens mange kvinder bliver "hængende efter" på mindstepension:

"Det mest slående særtrekket ved dei om lag 290 000 personane som mottok minsteytinga frå folketrygda i 1996, er at heile 87 prosent var kvinner. Å vere minstepensjonist er såleis eit klart kvinnefenomen som har samanheng med at kvinnene som i dag er pensjonistar, i liten grad har vore i løna arbeid." (Helde, 1999:in).²⁴⁾

På den anden side fører den øgede erhvervsaktivitet blandt kvinder til, at færre efterhånden bliver mindstepensionister (se fx: Dahl & Vogt, 1996; Koren, 1996). Ligesom i Danmark har de fleste norske alderspensionister indkomster ud over selve pensionen, men mange - det gælder navnlig kvindelige mindstepensionister - har dog meget beskedne supplerende indkomster. Derfor er offentlig pension også den vigtigste indkomstkilde blandt ældre nordmænd, der har trukket sig tilbage fra arbejdsmarkedet (se fx: Helde, 1999).

De fleste over 67 år og alle over 70 år har alderspension som betydelig, men ikke som eneste indkomstkilde. For alle alderspensionister under ét udgjorde pension fra Fol-

24) Ved 1990'ernes begyndelse var 82 pct. af alle alderspensionister mindstepensionister kvinder (Dahl et al., 1994), mens den tilsvarende andel var 84 pct. i 1994 ifølge Koren (1996).

ketrygden ved slutningen af 1990'erne omkring to tredjedele af pensionisternes samlede indkomster (se fx: Finansdepartementet, 2001). Pensionen spiller selvsagt den største relative rolle for alderspensionister i den laveste ende af indkomstspekteret. I fjerdedelen af alderspensionister med de laveste indkomster udgør Folketrygden op imod ni tiendedele af den samlede indkomst. En opgørelse af indkomsttypers forekomst blandt norske alderspensionister for året 1992 fremgår af *oversigt 3.2*.

Oversigt 3.2.

Indkomsttypers forekomst blandt norske alderspensionister i 1992 (Koren, 1996)

- Ydelser fra Folketrygden: 99 pct.
- Renter af indestående i bank: 92 pct.
- Tjenestepension: 49 pct.
- Indkomst fra bolig/hytte: 46 pct.
- Arbejdsindkomst: 14 pct.
- Aktieudbytte 12 pct.

For omkring hver anden alderspensionist med mindstepension og andre supplerende indkomster var størrelsen af "andre indkomster" i 1990 under en femtedel af mindstepensionen (Dahl, 1994; første citat). En tilsvarende iagttagelse gøres af Helde (1999; andet citat):

"Det som skaper de store inntektsforskjellene mellom minstepensjonister og andre alderspensjonister, er ikke så mye forskjeller i utbetalt folketrygdpensjon, men i første rekke forskjeller i størrelsen på tilleggssinntektene, og da særlig tjenestepensjon, kapitalinntekter og yrkesinntekter." (Dahl, 1997:in).²⁵⁾

"Pensjonistar med ytingar frå pensjonsordningar utanfor folketrygda har eit klart høgare inntektsnivå enn dei som berre har folketrygd å leve av. Sjølv om folketrygda utgjer hovudinntektskjelda for dei fleste pensjonistane her i landet, er ytingar frå andre ordningar svært avgjerande for kor rommeleg økonomi ein vil få som pensjonist." (Helde, 1999:in).

Ét væsentligt bidrag til "rummeligheden", som fremhæves af flere forskere og udredere, er tjenestepensioner:

"I 1986 låg inntektene frå slike ytingar [tjenestepension, h.o.] på cirka 6 prosent av hushaldsinntekta. Mot slutten av 1980-talet starta tenestepensjonen å stå for ein større del, og i 1991 utgjorde den 13 prosent. I 1996 var prosentdelen auka til heile 17 prosent av hushaldsinntekta." (Helde, 1999:in).²⁶⁾

25) Næsten hver fjerde kvindelig alderspensionist med mindstepension havde i 1997 under 500 nkr. pr. måned i supplerende indkomst (Birkeland & Bergstrøm, 2000).

26) "Flertallet av minstepensjonistene har inntekter utover pensjonen. Det er forskjell på enslige minstepensjonister og ektepar der minst en ektefelle er minstepensjonist. Over (fortsættes...)

Ligesom i Danmark har norsk alderspension større indkomstmæssig betydning for enlige end for ægtefæller og andre samlevende. Der er fx store indkomstforskelle mellem ikke-gifte og gifte mindstepensionister. I 1996 var der omkring 290.000 mindstepensionister. Af disse var 149.000 enlige, mens 141.000 var samlevende. Den gennemsnitlige samlede indtægt for enlige mindstepensionister var 87.100 nkr. i 1996, mens det tilsvarende beløb for ægtepar og andre samlevende, hvoraf mindst en var mindstepensionist, var 257.400 nkr. (Pedersen, i: Birkeland, 1999a). Samme år havde omkring hver tredje enlig mindstepensionist under 5.000 nkr. ud over mindstepensionen (Daatland & Solem, 2000; se også: Koren, 1997).²⁷⁾

Gruppen af enlige mindstepensionister har altså i almindelighed mindre at "rutte med" end de fleste alderspensionister. Tilsvarende gælder den langt mindre gruppe af pensionister, der lever i såkaldte "mindstepensionisthusstande". Ældre i den slags husstande havde fx i 1994 en indkomst, der var cirka 30.000 nkr. lavere end gennemsnittet. Ikke kun udbetalinger fra Folketrygden er lavere for denne gruppe. Den største forskel hidrører fra andre - ikke mindst fra private - indkomster, som er på et markant lavere niveau for denne gruppe end for norske alderspensionister i almindelighed (Dahl, 1997). Efter som kategorien "mindstepensionist" udgør en broget gruppe af ældre, har den, mener Koren (1997), begrænset "nytteværdi".

I anden sammenhæng peges der på, at den førnævnte forøgelse fra og med maj 1998 af mindstepensionen med 12.000 pr. år alt andet lige har ført til mindre indkomstforskelle mellem mindstepensionister og andre alderspensionister (se fx: Langset & Thoresen, 2001).²⁸⁾ Selv om det naturligvis spiller en rolle, hvordan mindstepensionister placerer sig i den samlede indkomstfordeling, når der tages hensyn til, at pensionister ikke kun lever af pension, men også har indkomster fra formue, arbejde mv., påpeger forfatterne, at indkomstforskellene er blevet reduceret som følge af ændringerne:

"Hovedgrunnen til dette er at selv om vi tar hensyn til andre inntektskilder og ektefelleinntekter, så befinner minstepensjonistene seg i stor grad på de laveste inntektsnivåene. Det betyr at så lenge endringer i grunnbeløp og særtilllegg er utformet med en ekstra fordel for minstepensjonistene vil inntektsulikheten blant pensjonistene, målt på denne måten, reduseres." (Langset & Thoresen, 2001:116).

Også i Norge spiller arbejdsmarkedspensioner og individuelle pensionsordninger en ikke uvæsentlig rolle for nogle alderspensionisters samlede indkomster (se fx: Dahl & Vogt, 1996). Udbredelsen af supplerende pensioner udover Folketrygden er øget i løbet af

(...fortsat) 30 prosent av de enslige minstepensjonistene har under 5000 kroner i tillegg til trygden. Til sammenligning har 65 prosent av ekteparene hvor det er minst en minstepensjonist, en tilleggsinntekt til trygden på 20 000 kroner, for de fleste langt over dette. Dette illustrerer igjen spennet innen kategorien minstepensjonister, fra den enslige, gamle uten annet enn pensjonen, til minstepensjonisten som lever i en husholdning med rimelig bra inntekter." (Koren, 1997:in).

27) Undersøgelser af ældre dato afdækker tilsvarende forskelle (se fx: Dahl, 1989).

28) "Av denne økningen var 390 kroner kompensasjon for lønns- og prisstigning, mens 610 kroner var en ekstraordinær økning i særtillegget. Dette gav en ekstraordinær økning i minstepensjonen for en enlig minstepensjonist på 7 320 kroner pr. år." (Finansdepartementet, 2001:in).

1990'erne og har, påpeger nogle forskere, bidraget til, at indkomstforskellene er vokset blandt alderspensionister. Forskellene følger traditionelle "klasseskel", mener erfarne norske socialgerontologer, og varierer blandt andet med uddannelsesbaggrund. Alderspensionister med højere uddannelse har fx to en halv gang så høj bruttoindkomst som pensionister med folkeskole som eneste uddannelsesbaggrund:

"Klasseforskjellene fra tidligere i livet tar en .. med seg over i pensjon-salderen." (Daatland & Solem, 2000:223).

Der er også betydelige forskelle med hensyn til tidligere erhvervsmæssig stilling. Dahl & Vogt fandt fx, at tidligere ufaglærte arbejdere og lavere funktionærer i 1996 kun havde omkring halvt så store indkomster som højere funktionærer (Dahl & Vogt, i: Dahl, 1997). Endelig viser der sig også betydelige indkomstforskelle såvel i som mellem gruppen af "yngre" og "ældre" alderspensionister. "Yngre" pensionister har markant større indkomster end "ældre", hvilket ikke mindst skyldes, at hver ny årgang af pensionister har haft længere tid til at optjene tillægspension (se fx: Koren, 1996). På tilsvarende måde findes de største indkomstforskelle blandt "yngre" alderspensionister:

"Analysen av inntektsforskjeller i forskjellige aldersgrupper viser at de største forskjellene i inntektsulikhet finnes innad i pensjonistbefolkningen. De yngste pensjonistene (67-79 år) har størst inntektsulikhet, mens de eldste (over 80 år) har den laveste inntektsulikhet av alle aldersgrupper, inkludert personer i arbeidsfør alder." (Dahl, 1997:in).

Som i Danmark har indkomstforskellene hele tiden været - og er vedvarende - betydelige blandt alderspensionister, men forholdsvis få har indkomster, der nærmer sig en "fattigdomsgrænse" (se fx: Finansdepartementet, 2001; Statistisk Sentralbyrå, 2000):

"At et mindretall av pensjonistene har dårlig økonomi, skal ikke bortforklares. Det er enslige pensjonister i byer med høye boutgifter og lav pensjon som har det stramt - spesielt enslige kvinder. Selv om gjennomsnittspensjonen er lav blant pensjonister, er det "bare" under en femtedel av pensjonisthusstandene som kun lever av minstepensjon. I de fleste husstander er det minst en med tilleggspensjon eller andre inntekter, og de fleste har sparekapital. Videre har pensjonistene gjennomgående ingen eller meget lav gjeld, hvilket fordrer en mye lavere inntekt." (Engelstad, 1997:184).

Som antydtes sættes der undertiden i norsk forskning mv. fokus på økonomisk "fattigdom", herunder blandt alderspensionister. Der peges fx på, at "fattigdommen" - målt ved halvdelen af den disponible medianindkomst pr. forbrugsenhed - i den seneste halve snes år er reduceret blandt ældre. Ved 1990'ernes begyndelse var andelen af fattige alderspensionister marginal, nemlig 0,7 pct. mod 8,0 pct. i 1979 (Birkeland, 1999a). En tilsvarende opgørelse af "fattige" minstepensionister i 1996 peger på andele omkring eller lidt over 2 pct. (anf.skr.). Andetsteds spørger en forsker, om Norge har flere "fattige" ældre end andre lande:

“Nye data for inntektsåret 1998 viser at økningen i minstepensjonen, kombinert med økte renteinntekter, førte til en betydelig reduksjon i tallet på eldre med inntekt under 50 prosent av medianinntekten. Siden de eldre utgjør en relativ stor andel av alle personer med lav inntekt, førte dette også til at det ble færre personer i alt med lavinntekt i 1998.” (Epland, 2000:8).²⁹⁾

Eftersom inkomstgrunlaget blandt nye alderspensionister etterhånden forbedres, er det Eplands og andres forventning, at fremtidige internasjonale sammenligninger vil vise, at andelen af ældre under en given lavindkomstgrænse ikke vil være nævneværdigt høyere i Norge end i andre lande, som Norge normalt sammenlignes med.

I norsk forskning mv. rettes oppmerksomheten også mod alderspensionisters subjektive opplevelse af egen økonomisk situation, fx mod om pengene menes at slå til og om muligheten for at betale en uforudset utgift af en bestemt størrelse (se fx: Birkeland et al., 1999; Koren, 1997). Kun en mindretal af norske mindstepensionister mener at have økonomiske problemer. Eksempelvis mente hver femte enlig mindstepensionist i 1995, at de ville få problemer med at klare en uforudset utgift på 2.000 nkr. Til sammenligning var andelen én tiendedel blandt mindstepensionister, der levede i parforhold (Barstad, 2001). I en anden undersøgelse klager kun få mindstepensionister - cirka 2-3 pct. - over problemer med at klare de løbende utgifter (Dahl et al., 1994). Selv om kun få alderspensionister synes at beklage eventuelle økonomiske problemer, er nogle forskere dog forbeholdne over for sådanne resultater:

“Selv om eldre generelt sett sjelden oppgir å ha økonomiske problemer, er det verdt å merke seg at enslige eldre, og de eldste eldre, oftere enn andre eldre har en stram økonomi. En stor del av disse er eldre kvinner med minstepensjon.” (Longva, 1993:32).

I norsk forskning, utredning mv. fokuseres der oftere på ældres inkomster end på formuer, om end også den sidste problematik belyses (se fx: Magnussen, 1994). Trods beskedne inkomster har mange mindstepensionister betydelige opsparede midler. Eksempelvis hadde hver tredje enlig mindstepensionist i 1996 over 100.000 nkr. som bankindestående (Barstad, 2001). Mens enlige mindstepensionister har noget lavere formuer end enlige alderspensionister i almindelighet, er der kun lidt, som adskiller formuerne for mindstepensionister i parforhold fra situationen for alle ældre norske par. I en knapt så ny fremstilling påpeges, at der er:

29) I en kommentar til arbeidspapirets forfatter gjør Epland oppmerksom på, at oppgørelser af antallet af fattige blandt ældre - baseret på inkomstdata - er ekstremt sensitive i forhold til måden, hvorpå husstandsmæssige “stordriftsfordeler” oppgøres: “Dette ble f.eks. godt illustrert i Stortingsmelding nr. 50 (1998-99): Utjamningsmeldinga, tabell 3.9. Her kom det fram at enslige eldre (65 år og over) utgjorde 30,6 pst. av alle personer med inntekt under 50 pst. av medianen ved bruk av kvadratrotsskalaen. Dersom en byttet til OECD-skalaen ble tilsvarende andel redusert til 2,2 pst.! De eldre gikk dermed fra å være kraftig overrepresentert i lavinntektsgruppen, til å være omtrent fraværende blant dem med lavinntekt!” (pers. medd., december 2001).

“.. klare formueforskjeller mellom eldre og yngre pensjonister, mellom enslige og ektepar og mellom tilleggspensjonister og minstepensjonister.” (Epland, 1992:40).

Ikke minst formueforskjellene mellom minstepensionister og tilleggspensionister var markante ved 1990'ernes begyndelse. De fleste husstande, hvor “hovedpersonen” var minstepensionist, hadde særdeles beskedne formuer (1990). Over halvdelen hadde en formue under 100.000 nkr. Omvendt hadde under hver tiende husstand, hvor hovedpersonen var minstepensionist, en formue, der oversteg 500.000 nkr. For husstande, hvor hovedpersonen ikke modtog særtillæg - dvs. var tilleggspensionist - hadde derimod kun én femtedel under 100.000 nkr. i formue, mens en anden femtedel rådede over mere end 500.000 nkr. (Epland, 1992).³⁰⁾

3.3. Sverige

Som i de to andre skandinaviske lande udarbejdes og offentliggøres der også jævnligt statistiske oversigter, udredninger mv. i Sverige om folkepensionisters økonomiske forhold. Der sættes navnlig fokus på folkepensionisters indkomster og indkomstfordeling, men også formuer og forbrugsmønstre belyses. I den følgende summariske fremstilling, der indledes med en redegørelse for antallet af folkepensionister samt for betydningen af 1990'ernes “økonomiske krise” for svenske folkepensionister, nævnes enkelte - ikke nødvendigvis “repræsentative” - eksempler på, hvad sådanne oversigter mv. indeholder.

Svensk folkepension, hvis hovedsigte som nævnt er at kompensere for indkomstbortfald, blev ved udgangen af 1990'erne oppebåret af omkring 1,6 mio. i alderen 65 år og derover. Mens omkring tre af fire kvindelige folkepensionister i 1999 både modtog grundpension og tilleggspension (dvs. ATP), var næsten alle mandlige folkepensionister i dén situation.³¹⁾ De nævnte andele er øget i løbet af 1990'erne. Det gælder navnlig blandt ældre kvinder, hvoraf tre femtedele var modtagere af grundpension og tilleggspension i 1990. Heraf følger, at svenske “grundpensionister” næsten udelukkende er kvinder (se fx: NOSOSKO, 2001).³²⁾ Det er da også en gennemgående tendens, at fol-

30) Også ældres forbrugsmønstre er genstand for interesse i norsk forskning og udredning. Der peges fx på, at ældre har lavere forbrugsudgifter end midaldrende: “Forbrugsudgiftene bestemmes ikke bare av inntekt, men også av behov, livsstil og prioriteringer. Når for eksempel middelaldrende bruker mer til reiser og transport enn eldre, kan det skyldes både at middelaldrende i stor grad er yrkesaktive og har større utgifter til arbeidsreiser og at de reiser mer i fritiden. En annen viktig forklaring kan være at en større andel av de middelaldrende enn av de eldre har utgifter til egen bil (Birkeland et al., 1999:in). Beslægtede overvejelser gøres af Koren (1996), der sætter fokus på minstepensionister. Med en grovmasket statistikk, mener Koren, er det vanskelig å dekke egentlig nød blant minstepensjonister. Én indikator kunne være, hvad ældre opplyser om deres privatøkonomi og forbrugsvaner: “Når det gjelder “sene betalere” (målt ved en rekke spørsmål om å betale regninger innen frister/fått purringer/incasso) er andelen blant de eldre klart lavere enn andelen for andre aldersgrupper. Hovedkonklusjonen ... er at betalingsvaner henger lite sammen med inntekstnivå. Vi står heller over for en generasjon som har god kontroll på privatøkonomien sin.” (Koren, 1997:27).

31) Mens tilleggspension i Danmark kun omfatter lønmodtagere, retter tilleggspension i Sverige sig som nævnt også mod selvstændigt erhvervsdrivende (se: *oversigt 2.1.*).

32) De nøjagtige andele i 1999 var 76,3 pct. for kvinder og 96,5 pct. for mænd. Andelen af kvinder, der udelukkende modtog grundpension blandt samtlige “grundpensionister”, var 89,9 pct. (NOSOSKO, 2001).

kepensionister med lave indkomster fortrinsvis skal lokaliseres blandt kvinder, herunder navnlig enlige.

I den svenske pensionsdebat er ét tema, om folkepensionister har fået bedre økonomiske forhold op gennem 1990'erne. Folkepensionisters indkomster øges selvsagt, når nye årgange af pensionister optjener ret til højere tillægspensioner, men på den anden side er folkepensionen blevet forringet relativt, når der sammenlignes med lønudviklingen på det svenske arbejdsmarked (se fx: Grip, 2000). Anskuet under ét har over 65-årige fået det økonomisk bedre inden for den seneste halve snes år, men samtidig har nogle folkepensionister måttet imødesee lavere disponible indkomster (se fx: Arbetsgruppen för äldrefrågor, 1999). Det skyldes, at 1990'ernes "økonomiske krise" førte til udhuling af de offentlige pensioners realværdi, herunder at måden, hvorpå grundbeløbet (*basbelopp*) beregnes, blev nedjusteret (se fx: Socialdepartementet, 1999).³³⁾ De folkepensionister, hvis økonomi blev forringet, var primært ældre, der alene havde grundpension (inkl. pensionstillæg) som eksistensgrundlag:

"Den utveckling som skett inom ekonomin i Sverige har inte gynnat de som enbart lever på grundpension och pensionstillskott, utan de har istället få stå ut med en välfärdsförsämring." (Gustafsson, 1998:29).

Ligesom i Danmark og Norge er også svenske kvindelige folkepensionister dårligere stillede i indkomstmæssig henseende end mænd. Det skyldes ikke mindst indkomstbortfaldsprincippet kombineret med, at ældre kvinder tidligere i livet har haft erhvervsarbejde i væsentlig mindre udstrækning end mænd - herunder oftere deltidsarbejde - og derfor ikke har haft samme mulighed for at oparbejde tilstrækkeligt mange ATP-point eller for selv at spare op til alderdommen (se fx: Arbetsgruppen för äldrefrågor, 1999; Nielsson, 1994; Riksförsäkringsverket, 1992; Socialdepartementet, 1999).³⁴⁾ Selv blandt "yngre" kvindelige folkepensionister er de samlede indkomster væsentligt lavere end blandt "yngre" mænd (se fx: Kruse & Ohlsson, 1995). I nogle fremstillinger peges der på øgede forskelle mellem mandlige og kvindelige folkepensionisters pensioner, ATP inklusive. Nyberg (1997) fremhæver fx, at ældres kvinders folke- og tillægspension i 1976 gennemsnitligt udgjorde 71 pct. af ældres mænds, mens andelen faldt med omkring 10 procentpoint i løbet af 1990'erne.³⁵⁾

Da kvinder lever længere end mænd, findes der en ikke ubetydelig gruppe af ældre svenske kvinder med meget lave indkomster. Navnlig mange aleneboende kvindelige folkepensionister lever under den såkaldte *socialbidragsnorm*, hvilket omvendt er et sjældent fænomen blandt ældre mænd og pensionistægtepar (se fx: Folkhälsoinstitutet, 1999; Kommittén Välfärdsbokslut, 2000; Socialstyrelsen, 1998). Ved midten af 1990'erne var cirka hver femte kvindelige folkepensionists samlede indkomst under so-

33) I Socialdepartementets rapport (1999) sættes der fx fokus på den indkomstmæssige udvikling blandt folkepensionister. Det analyseres, hvorledes pensionsindkomster, arbejdsindkomster og disponible indkomster er ændret, og der tegnes et billede af, hvor meget pensionister mistede under 90'ernes "økonomiske krise".

34) De kønsspecifikke forskelle er - og var navnlig tidligere - betydelige. Eksempelvis modtog ældre svenske kvinder i 1990 i gennemsnit ATP og aftalepension, der blot udgjorde omkring én tredjedel af, hvad mænd var berettigede til (Nielsson, 1994).

35) Nyberg (1997) forklarer denne udvikling ved ændringer i det svenske pensionssystem.

cialbidragsnormen, mens andelen til sammenligning var mindre end hver tiende (8 pct.) blandt pensionister af det modsatte køn (Gunnarsson, 2000; se også: Nyberg, 1997; Socialdepartementet, 1999). Ifølge Gunnarsson er det et væsentligt problem for det svenske samfund, at markant flere ældre kvinder end mænd tilhører gruppen af, hvad forskeren kalder "næsten fattige", og dermed befinder sig i en økonomisk udsat position (supplerende om fattigdom, se dette afsnits slutning).³⁶⁾

Om man er mand eller kvinde spiller altså en væsentlig rolle for størrelsen af den indkomst, man kan imødesee som gammel i Sverige. Men som antydning er også andre forhold med til at påvirke folkepensionisters indkomster. Det gælder fx, om man er enlig eller har en ægtefælle. Eksempelvis var enlige - navnlig kvindelige - pensionisters indkomster lavere end samlevendes i hele perioden 1990-1999, idet enliges indkomster var karakteriseret ved en særligt moderat udvikling (se fx: Socialdepartementet, 1999). Af en undersøgelse gennemført af den svenske socialstyrelse fremgår, at omkring 130.000 enlige folkepensionister - efter betalt skat og boligudgifter - ved midten af 1990'erne havde en indkomst, hvis niveau var under socialbidragsnormen:

"För makar/sammanboende var det år 1995 ovanligt att ha mindre kvar än socialbidragsnorm när skatt och hyra var betalt. Däremot låg ungefär vart femte enpersonshushåll i åldern 66 år och äldre under norm. En tredjedel av dessa låg mer än 1.000 kr under norm." (Socialstyrelsen, 1998).

Hertil kommer, at også folkepensionisters alder spiller en rolle for indkomstens størrelse, idet "yngre" pensionister gennemgående har de højeste indkomster:

"Fortfarande består .. tydliga skillnader mellan de yngsta och de äldsta pensionärerna, som har lägre pensioner p.g.a. lägre sysselsättning (kvinnor) och lägre ATP." (Socialstyrelsen, 2000).

De ovenfor nævnte faktorer - køn, civilstand og alder - interagerer på måder, der bevirker, at navnlig de allerældste enker har særligt lave indkomster og samtidig så beskedne formuer, at de vanskeligt kan udgøre et grundlag for potentielt øget indkomst:

"Den typiska pensionären som har både låg inkomststandard och liten förmögenhet är .. en äldre änka." (Riksförsäkringsverket, 1992: 94).

Netop denne gruppe - aleneboende ældre kvinder - var karakteriseret ved en særligt svag indkomstudvikling i 1990'erne (Socialdepartementet, 1999). Ligesom i de to andre skandinaviske lande varierer både antallet og størrelsen af indkomstkilder derfor meget

36) I Sverige findes ingen officiel fattigdomsgrænse, men den af Socialstyrelsen anbefalede *socialbidragsnorm* anvendes ofte som uofficiel fattigdomsgrænse inden for fattigdomsforskningen. Grænsen lå i 1996 på 3.005 skr./md. for enlige, ekskl. husleje. Lovgivningen blev ændret i januar 1998, hvor en obligatorisk *riksnorm* blev indført. En såkaldt *försörjningsstöd* for basisbehov på 2.884 skr./md. blev indført for enlige (Gunnarsson, 2000). Det er dog ikke uden problemer at anvende socialbidragsnormen som definition på lav økonomisk standard, blandt andet fordi den forandres over tid. Det er derfor blevet mere almindeligt - såvel i Sverige som internationalt - at sætte grænsen for lav økonomisk standard ved halvdelen af medianindkomsten gældende for alle (Socialdepartementet, 1999).

mellem forskellige grupper af folkepensionister.³⁷⁾ Nogle pensionister er fx ikke berettiget til at modtage ATP, mens den for andre er den største kilde til indkomst. "Ældre" pensionister med begrænset eller ingen ATP har væsentlig lavere indkomster end "yngre" pensionister med betydelig ATP (se fx: Arbetsgruppen för äldrefrågor, 1999). Blandt pensionister med få eller ingen ATP-point kan pensionstillæg (PTS) og boligtilskud (BTP) til gengæld udgøre en betydelig del af indkomsten. For nogle pensionister er yderligere en kilde til indkomst de tidligere nævnte aftalepensioner, der alt andet lige bidrager til en mindre lige indkomstfordeling (se fx: Grip, 2000).

Svenske folkepensionister er alt i alt en meget heterogen befolkningsgruppe, hvis indkomstniveau varierer betydeligt forskellige undergrupper imellem. Op gennem 1990'erne fulgte indkomstfordelingen blandt folkepensionister stort set fordelingen i befolkningen i øvrigt, men indkomstfordelingen var markant mindre blandt folkepensionister - lavere Gini-koefficienter - end blandt andre svenskere. Selv om de ældste mandlige pensionisters indkomst voksede mest i perioden 1990-1999, synes indkomstforskellene som helhed ikke at være øget nævneværdigt i perioden (se fx: Socialdepartementet, 1999).

Blandt andet den skævvredne indkomstfordeling ansporer nogle forskere til at sætte fokus på udbredelsen af fattigdom blandt folkepensionister, mens andre "afskaffede" den allerede i 1980'erne:

"De fattiga förefaller .. inte längre att vara åldringar, liksom åldringarna inte längre är fattiga. I takt med att välfärdsstaten och pensionsskyddet utvecklats, har man på ett avgörande sätt lyckats förbättra levnadsvillkoren för åtminstone en befolkningsgrupp." (Kangas, 1988:9).

Ifølge Kangas kunne ingen svenske folkepensionister - målt ved indkomster under 50 pct. af medianindkomsten for hele befolkningen - i begyndelsen af 1980'erne karakteriseres som "fattige", mens fx Halleröd (1999) en halv snes år efter peger på "fattigdom" som et særligt problem blandt ældre. Idet Halleröd opstiller tre fattigdomsmål - socialbidragsnormen, økonomisk fattigdom (medianindkomst) og materiel fattigdom (levestandard) - anskueliggøres, at fattigdommens udbredelse er meget forskellig afhængigt af anvendt mål.³⁸⁾ I 1995 varierede andelen af fattige i alderen 75-84 år fra under 1 pct. (socialbidragsindikator) over 12 pct. (materiel indikator) til 30 pct. (økonomisk indikator). Målt ved økonomisk fattigdom havde ældre ved 1990'ernes midte en markant overhyppighed af fattigdom i forhold til andre befolkningsgrupper.

37) Om indkomster og indkomstfordeling blandt folkepensionister i Sverige sammenlignet med folkepensionister i andre lande, se fx: Whiteford & Kennedy, 1995.

38) Ligesom Halleröd peger også andre forskere m.fl. på "fattigdom" og "fattigpensionist" som begreber, der er vanskelige at definere og operationalisere, og hvorom der ikke er konsensus (se fx: Statistiska Centralbyrån, 2000b).

4. Folkepensionisters levekår

En række eksempler på viden om skandinaviske folkepensionisters økonomiske forhold - især indkomstforhold - er fremhævet ovenfor. I forlængelse heraf skal følgende spørgsmål nu besvares: Hvad ved vi om folkepensionisters *ikke-økonomiske* levekår? I dette afsnit rettes opmærksomheden mod en række eksempler på forskning og udrædningsopgaver angående forskellige aspekter af levekår, der overskrider økonomiske forhold, men hvori der på den anden side ikke sættes særsomt fokus på levekår, som disse er og/eller har udviklet sig blandt folkepensionister med lave indkomster.³⁹⁾

Det er velkendt, at der i de skandinaviske lande gennemføres undersøgelser, hvis sigte er at kortlægge befolkningernes - herunder ældres - levekår, fx helbredsmæssige forhold, boligforhold, sociale kontakter og fritidsaktiviteter. Der synes altså umiddelbart at være et righoldigt grundlag for beskrivelse af folkepensionisters levekår i almindelighed. Hvorvidt tilsvarende gør sig gældende med hensyn til folkepensionister, der befinder sig i den nedre ende af indkomstspekteret, belyses i afsnit 5.

4.1. Danmark

I Danmark er der gennemført undersøgelser af ældres/folkepensionisters levekår siden begyndelsen af 1960'erne.⁴⁰⁾ Navnlig i Socialforskningsinstituttet er der en gedigen tradition for gennemførelse af surveybaserede undersøgelser af ældres levekår. Det er imidlertid et gennemgående træk ved danske undersøgelser af ældres levekår, at der stort set aldrig sættes fokus på levekår blandt ældre med lave indkomster. Én delvis undtagelse herfra er en større af Socialforskningsinstituttet gennemført undersøgelse, hvis empiriske grundlag er fra slutningen af 1970'erne (Olsen & Hansen, 1981; Platz, 1981).⁴¹⁾ Undersøgelsens hovedsigte var dog ikke at belyse levekårene blandt økonomisk dårligt stillede ældre, men at kortlægge ældres levekår i almindelighed samt at belyse levekårsudviklingen fra 1960'ernes begyndelse, da den første danske undersøgelse af ældres levekår blev gennemført. Blandt levekårsindikatorer, der sættes fokus på, er fx mobilitet og førlighed, egenvurdering af helbred, ensomhed og isolation, boligforhold, indkomster, erhvervsdeltagelse og tilbagetrækning (en oversigt over undersøgelsens hovedresultater findes i: Platz, 1981).

39) Levekårsbegrebets definition, demarkering i forhold til andre hermed beslægtede begreber samt begrebets vekslende operationaliseringer overskrider arbejdspapirets rammer. En interessant komparativ diskussion af levekår, levestandard, livsform, livschancer og livskvalitet er fx gennemført af Ojala (1991).

40) Betegnelsen "ældre/folkepensionister" skyldes, at undersøgelserne ikke nødvendigvis udelukkende sætter fokus på folkepensionister, men inddrager alle ældre over en vis alder, fx 62 år.

41) Hvad levekår blandt de daværende økonomisk dårligt stillede ældre angår, henvises til det følgende afsnit (se: afsnit 5.1.).

En halv snes år senere blev der atter fremsat ønske om en opdateret kortlægning af ældres levkår, og i 1988 gennemførte Socialforskningsinstituttet endnu en større surveyundersøgelse herom (Platz, 1989-1990). Det er karakteristisk for undersøgelsen, der omfatter privatboende ældre i alderen 70 år og derover, at den på den ene side fokuserer på velkendte levkårsindikatorer, men at den på den anden side ekskluderer økonomiske levkår. I to rapporter stiller og besvarer forskeren fx følgende spørgsmål: Hvordan klarer privatboende ældre sig i eget hjem? Hvordan bor de ældre? Hvordan er deres helbred? Hvad er dagligdagens gøremål? Hvordan bruger de ældre lokalmiljøet? Hvilke boligbehov og -ønsker har ældre? Hvor forskeren skønnede det muligt, blev opdaterede beskrivelser af ældres levkår sammenlignet med tilsvarende resultater fra tidligere undersøgelser i 1962 og 1977, hvorved levkårsændringer over en periode på et kvart århundrede kunne afdækkes.

I en mindre undersøgelse fra 1990'ernes begyndelse rettes opmærksomheden særligt mod enlige kvindelige folkepensionister over 70 år (Due, i: Helset, 1991). Der peges blandt andet på, at enlige kvinder i den aldersgruppe for en stor del vedkommende har dårlige materielle og andre levkår:

“Vi finder .. resultater, som må bekræfte vores hypotese om at kvinderne materielt og helbredsmæssigt er dårligt stillede, men ellers ressourcenyldte. Især de enlige gamle kvinder er materielt dårligt stillede, som det gælder enlige kvinder i alle aldersklasser. Det at blive gammel, betyder også for kvinderne faldende psykiske ressourcer, men deres sociale netværk styrkes med alderen. Mændenes netværksstruktur smuldrer, som behovet stiger. Når gamle kvinder bliver alene, sker der ingen forringelse af kvindernes sociale og “psykiske liv” - snarere tværtimod; - de har hele livet haft ansvaret for deres egen og deres sociale netværks velbefindende, og det ansvar varetager de nu, som altid, alene.” (anf.skr.:267).⁴²⁾

En undersøgelse fra midten af 1990'erne sætter fokus på aspekter af 80-100-åriges levkår (Hansen & Platz, 1995; Hansen & Platz, 1996).⁴³⁾ De to rapporter er eksempler på solid dansk socialgerontologisk forskning, men eksemplificerer også et konsekvent fravær af fokus på levkår blandt folkepensionister med lave indkomster. For at belyse, hvilken betydning, ældrepolitikken på bolig- og plejehjemsområdet dengang havde for ældres situation, blev der gennemført en undersøgelse af 80-100-årige i tre kommunegrupper, som udformede politikken forskelligt.⁴⁴⁾ Undersøgelsen er derfor ikke dækkende for 80-100-årige i almindelighed, men havde primært til formål at belyse forskellige forhold blandt ældre med særlige behov. I undersøgelsen inddrages levkår, der sædvanligvis belyses i dansk socialgerontologisk forskning, fx helbred og førlighed, sociale kontakter og boligforhold. Hertil kommer hjemmehjælp, sociale kontakter blandt “svage” ældre samt modtagelse af hjælp fra nærtstående.

42) Også anden forskning mv. er kønsspecifik. Det gælder fx Schröder (1993), der undersøger ældre kvinders levkår - navnlig økonomiske levkår - i “velfærdsstater” inden for EU, nemlig Danmark, Tyskland, Storbritannien og Italien.

43) Uddybende resultater fra undersøgelsen findes i: Hansen & Platz, 1996.

44) Undersøgelsen omfattede i alt 75 kommuner.

Der peges på, at op imod halvdelen af de 80-100-årige ikke har nævneværdige førlighedsproblemer, psykiske gener eller problemer med omfanget af kontakter til andre. Mange har stort set kunnet fortsætte en tilværelse, som de har levet det meste af deres liv. Flertallet bor alene, men mange er stadig gift. Omvendt findes der en gruppe, som ud over dårlig førlighed har psykiske gener eller kontaktproblemer (cirka 15 pct.). De bor alene i deres lejlighed eller hus, hvis de ikke er flyttet på plejehjem. Der er således godt en tredjedel, “.. som hverken har det fjong eller er helt færdig.” (Hansen & Platz, 1996:in). De har i varierende grader af førlighedsproblemer, psykiske gener eller et svagt socialt kontaktnet. Navnlig kvinder har problemer, og de har oftere end mænd flere forskellige problemer. Endvidere er det især aleneboende og plejehjemsbeboere, som ophober problemer. Aleneboende ældre med stærkt nedsat førlighed, har ofte psykiske gener eller ensomhedsproblemer. Eftersom ældre kvinder ofte overlever deres mænd, er de i overtal blandt de aleneboende. Derfor må ældreomsorg især rettes mod kvinder - dog uden at overse, at mænd med levkårsproblemer kan have andre behov (Hansen & Platz, 1996).⁴⁵⁾

En nyere levkårsundersøgelse offentliggjort af *Ældre Sagen* omhandler ældre i, hvad der kaldes “byen, storbyen og på landet” (Leeson, 1999).⁴⁶⁾ Ligesom i andre tilsvarende undersøgelser rettes opmærksomheden mod velkendte levkårsindikatorer, fx ældres helbred og personlige velbefindende, deres sociale netværk og sociale aktiviteter. Hertil kommer informationer om ældres økonomiske forhold. Der peges fx på, at ældres egen-vurdering af deres indkomst afhænger af, om de kun har folkepension og eventuelt ATP som økonomisk grundlag eller andre indkomster derudover. Ældre, der udelukkende har folkepension og ATP som indkomstkilder, vurderer gennemgående deres økonomiske situation dårligere end andre ældre. Det gælder navnlig i storbyområder. I alle tilfælde vurderer et flertal af de ældre imidlertid deres økonomiske situation som god eller meget god (anf.skr.). Trods enkelte økonomiske informationer muliggør heller ikke denne undersøgelse kvalificerede udsagn om økonomisk dårligt stillede ældre/folkepensionisters levkår.

Endelig skal en nyere undersøgelse om “danskere med livserfaring” nævnes (Platz, 1999). Heller ikke denne undersøgelse, der er baseret på interview med 6.000 52-77-årige født med fem års mellemrum i perioden 1920-1945 (Socialforskningsinstituttets ældredatabase), omhandler økonomiske forhold og kan derfor ikke i sig selv bidrage til belysning af levkår blandt ældre/folkepensionister med lave indkomster. Derimod tilbydes detaljerede oplysninger om andre levkårsaspekter, fx helbred, boligforhold, sociale kontakter og aktiviteter. Det vises fx, at blot omkring hver tiende i alderen 72 og 77 år - undersøgelsens ældste fødselsårgange - er karakteriseret ved nævneværdig førlighedsnedsættelse eller vurderer deres helbred som dårligt eller meget dårligt. Hvad boligfor-

45) Ud over at sigte mod en beskrivelse af de 80-100 åriges situation med henblik på at bedømme omfanget af ældre, der befinder sig godt, og ældre, der befinder sig mindre godt, fokuseres der fx også på boligens og ældreboligpolitikens betydning for de ældres velbefindende, og hvilken rolle personalet, relationer til uformelle netværk og deltagelse i aktiviteter spiller. Også rammer og vilkår for ældre, som er immobile, uønsket alene, utrygge eller har andre psykiske gener, belyses (Hansen & Platz, 1996).

46) Undersøgelsen er en landsdækkende interviewundersøgelse (telefoninterview) med 1.000 ældre i alderen 60 år og derover (Leeson, 1999).

holdene angår, er de gennemgående gode, mener forskeren at kunne påvise. Med få undtagelser har "danskere med livserfaring" mindst et værelse pr. person, ligesom de har køkken, centralvarme, eget wc og bad. I det sociale liv fylder "livserfarnes" voksne børn mest, og familierelationerne er ikke svækket:

"Forlydender om, at familierelationerne er svækkede i forhold til tidligere, kan ikke bekræftes. Det er en myte. Den ugentlige kontakt mellem ældre forældre (de, der har passeret 70-års alderen) og deres børn har været uændret de sidste 20 år." (Platz, 1999:in).

Det fremhæves også, at ensomhedsproblemet ikke er så stort, som mange synes at mene. Med stigende alder er flere ofte alene, selv om de har mest lyst til at være sammen med andre. Imidlertid viste problemet sig ikke at være større på undersøgelsestidspunktet end tidligere. Blandt mennesker i 70-års- alderen drejer det sig om ca. 5 pct.

4.2. Norge

Også i Norge gennemføres undersøgelser, der belyser ældres/alderspensionisters levekår, men i modsætning til dansk forskning er det ikke sjældent med sigte på kortlægning af levekår blandt økonomisk vanskeligt stillede, altså mindstepensionister (se: afsnit 5.2.). Mens nogle undersøgelser sætter fokus på voksenbefolkningen som helhed og dermed også på ældres levekår, har andre undersøgelser et mere specifikt socialgerontologisk sigte. En oversigt over nyere tendenser i norsk socialgerontologisk og anden ældreforskning er udarbejdet af Daatland & Solem (2000).⁴⁷⁾ Frem til slutningen af 1980'erne var den øvre aldersgrænse i norske levekårsundersøgelser 79 år, men fra og med 1991 blev 80-årige og derover inkluderet, hvilket førte til øget viden om alderspensionisters levekår.⁴⁸⁾ I det følgende nævnes nogle enkelte eksempler på brede landsdækkende levekårsundersøgelser såvel som på socialgerontologiske.

I en landdækkende undersøgelse af ældre dato stiller Longva (1993) spørgsmålet, om "græsset var grønt" for alle ved 1990'ernes begyndelse. En af de befolkningsgrupper, hvis levekår - navnlig med fokus på økonomiske levekår - afdækkes, er ældre, dog uden

47) Bogen præsenteres på følgende måde: "Hva er normal aldring og hvilke metodiske og teoretiske implikasjoner er særlig fremtredende innen aldersforskningen? Hvordan arter livet seg i eldre år? Dette er spørsmål som danner utgangspunktet for denne etterlengtede utgivelsen. NOVA-forskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem er blant veteranene innen aldersforskningen i Norge og har gjennom boka *Aldring og samfunn. En innføring i sosialgerontologi*, gitt et verdifullt bidrag til økt kunnskap innen et fagfelt som berører de fleste, og som de fleste har synspunkter på, men hvor mangelen på systematisert kunnskap for allmennheten har vært mangelfull. Boka er organisert i fire deler. I den første delen skildres ulike tilnærminger i forståelse av aldring. Del to og del tre er viet temaene psykologisk og sosial aldring. Her blir vi blant annet kjent med ulike tilnærminger til forståelse av aldringsprosessen via sentrale teorier innen aldersforskningen. I del fire skifter forfatterne fokus - fra aldring til eldre - fra psykologiske og sosiale aldringsprosesser til kunnskap om hvordan livet arter seg i eldre år. Her gis det oversikter over eldres levealder, demografi, helsetilstand og materielle forhold. Andre temaer er eldre i arbeidslivet og overgangen fra yrkesaktiv tilværelse til pensjoniststatus. Forfatterne ser videre på eldre og sosial deltakelse, forankring i samfunnet, samt familiens betydning. Egne kapitler er viet eldrepolitikk, velferd og velferdsproblemer, overgrep mot eldre og forholdet til døden." (anf.skr.:in)

48) Vedr. norske levekårsundersøgelser gjennomførelse og indhold, se fx: Roll-Hansen, 1999; Rommetveit, 1997; Statistisk Sentralbyrå, 1998; Sundvoll, 1999; Vågane, 2001.

særskilt fokus på mindstepensionister. Voksenbefolkningens levkår kortlægges i forskellige grupper, fx i aldersgrupper:

“Selv om eldre generelt sett sjelden oppgir å ha økonomiske problemer, er det verdt å merke seg at enslige eldre, og de eldste eldre, oftere enn andre eldre har en stram økonomi.” (anf.skr.:32).

Hvordan mennesker oplever deres økonomiske situation er blot én måde, hvorpå økonomiske levkår lader sig måle. Longva peger da også på, at der ikke altid er overensstemmelse mellem menneskers objektive indkomstforhold og subjektive oplevelser heraf. Ud over at belyse økonomiske ressourcer indeholder rapporten også oplysninger om ældres og andre befolkningsgruppers materielle goder (fx egen bil), boligforhold, helbredsforhold, sociale kontakter og fritidsaktiviteter, dvs. nogle af de samme levkårsindikatorer som i dansk levkårsforskning. Der peges på, at forskellene mellem yngres og ældres boligstandard blev mindre i løbet af 1980'erne, men at især mange ældre i høj alder havde u hensigtsmæssige boliger ved 1990'ernes begyndelse. Det nævnes også, at ældres funktionsevne udviklede sig i positiv retning i 1980'erne, men at sygeligheden stadig var særlig høj blandt ældre kvinder. Endelig fremhæves, at mange ældre boede alene, men samtidig havde hyppige familiekontakter, ligesom navnlig ældre kvinder ofte havde fortrolige venner (Longva, 1993).

En mindre undersøgelse fra midten af 1990'erne omhandler indkomster, erhvervs-mæssig beskæftigelse og andre levkår blandt alders-, invalide- og enke-pensionister samt enlige forsørgere (Dahl et al., 1994). Der gøres rede for antallet af alderspensionister og enlige forsørgere, hvorefter disses deltagelse i arbejdslivet kortlægges. Derpå rettes opmærksomheden mod gruppernes indkomst- og formueforhold samt økonomiske problemer. Der peges blandt andet på, at næsten ingen alderspensionister ved 1990'ernes begyndelse klagede over problemer med at klare de løbende udgifter, hvorimod lidt flere efter egen opfattelse var uden mulighed for at betale en uforudset regning på 2.000 nkr. Det første kan, mener forskerne, skyldes, at nogle alderspensionister ikke vil “indrømme”, at de har økonomiske problemer. Pensionisters og enlige forsørgeres materielle goder, helbredsforhold og hjælpebehov beskrives også:

“Blant alderspensionistene øker andelen hjulpetrengende med alderen. I 1991 var 17 prosent av de under 70 år hjulpetrengende mens halvparten av de på 80 år og over var hjulpetrengende.” (anf.skr.:54).

En surveyundersøgelse fra midten af 1990'erne omhandler levkår og livskvalitet blandt hjemmeboende ældre, dog uden fokus på mindstepensionister (Dahl & Vogt, 1996).⁴⁹⁾ Der anvendes fem baggrundsvariabler: køn, alder, civilstand, socialklasse og urbaniseringsgrad, som sammenholdes med fire levkårskomponenter: økonomiske ressourcer (indkomst og formue 1993), social forankring, helbred og tryghed. Undersøgelsen viser, at 1980'ernes ret gunstige levkårsudvikling fortsatte og blev stabiliseret i løbet af 1990'ernes første halvdel:

49) Forskerne påpeger, at både levkårs- og livskvalitetstilgangen har stærke og svage sider, og at sondringen mellem de to ikke er så “ren”, som det ofte påstås.

“Likevel, eldre i Norge er fremdeles dårligere stilt enn yngre på flere viktige levekårsområder som inntekt, helse og sosial forankring. Samtidig er det stor sosial ulikhet i eldrebefolkningen. Lavekårene varierer betydelig etter kjønn, alder, ekteskapelig status og klasse, mens bostedsvariasjonene stort sett er mindre.” (Dahl & Vogt, 1996).

Der peges endvidere på, at kvinner, ældre i høy alder, ugifte samt ældre med “lav social status” gjennomgående råder over færre materielle ressurser og samtidig har dårligere helbred end andre. Ikke desto mindre oplever langt de fleste at have en forholdsvis høy “livskvalitet”, hvorved Dahl & Vogt forstår subjektivt velbefindende og generell tilfredshed:

“Selv om det er en tendens til at høy livskvalitet avhenger av gode levekår, er hovedtrekket at livskvalitet og levekår er atskilte velferdsdimensjoner.” (anf.skr.:in).⁵⁰⁾

Studier af fattigdommens udbredelse i forskjellige befolkningsgrupper er ét andet aspekt af norsk levekårsforskning. En undersøgelse baseret på data fra levekårsundersøgelsen 1995 omhandler dette tema, der belyses via et “objektivt” mål for fattigdom såvel som et subjektivt, dvs. selvoplevede økonomiske problemer (Johannessen, 1998).⁵¹⁾ Hvad enten fattigdom måles “objektivt” eller subjektivt, var fattigdommens samlede omfang i den norske befolkning under 5 pct. ved midten af 1990'erne:

“Selv om dette utgjør en liten andel av befolkningen, utgjør det et betydelig antall: cirka 85.000 hushold eller om lag 175.000 personer (anf.skr.:in).

Fattigdom er knyttet til den livsfase, mennesker befinner sig i, eftersom flere unge end ældre er fattige, påpeger forskeren. I forlængelse heraf påpeger Johannessen, at andelen af fattige alderspensionister er lavere end gennemsnittet for hele den norske befolkning.

Som allerede nævnt og som i dansk levekårsforskning sættes der ikke sjældent fokus på forskelle mellem befolkningsgruppers levekår, fx generationsmæssige forskelle (se fx: Skrede, i: Birkeland, 1999b). I en fremstilling indeholdende et større antal tabeller, der baseres på data fra levekårsundersøgelserne 1987, 1991 og 1995, retter Andersen over

50) Flere af de i dette afsnit nævnte undersøgelser baseres på data fra de norske levekårsundersøgelser. I et paper diskuterer Barstad (1995) levekårsundersøgelsernes baggrund og formål. Forskeren præsenterer udvalgte resultater vedr. befolkningens levekår i 1991 sammenholdt med levekårene i 1980, herunder for ældre op til og med det fyldte 79. år. Ligesom i dansk levekårsforskning fremhæver også Barstad, at der ikke findes objektive metoder til afgørelse af, hvad der bør henregnes til “gode” henholdsvis til “dårlige” levekår. Lavekårsforskning indeholder altid et element af subjektivitet, mener Barstad.

51) Mens det “objektive” mål er det førnævnte medianmål, beskrives det “subjektive” således: “I Lavekårsundersøgelsen 1995 stilles det to spørgsmål om økonomiske problemer: Om økonomien i husholdet i størsteparten av året har vært slik at husholdet ikke har hatt muligheter for å klare en uforutsett regning på 2.000 kroner, for eksempel til tannlege eller reparasjon, med svaralternativene “ja” og “nei”, og: Om husholdningen det siste året har hatt vansker med å klare de løpende utgifter til grunnleggende behov, til mat, bolig, transport og lignende, med svaralternativene “ofte”, “av og til”, “en sjelden gang” og “aldri.” (anf.skr.:in).

en periode på ni år opmærksomheden mod levekårsfordelinger blandt følgende nærmere definerede grupper: "rige" (de rigeste 10 pct. med højeste indkomst efter skat), "fattige" (lavere indkomst end 50 pct. af medianen), handicappede, invalidepensionister, mindstepensionister, revalidender, enlige forsørgere samt par med børn og udpeger grupper, som er mere belastede af dårlige levekår end andre (Andersen, i: Birkeland, 1999b).

Yderligere en undersøgelse, der også er baseret på data fra norske levekårsundersøgelser, omhandler ældres/alderspensionisters levekår, herunder deres økonomiske vilkår, men uden særskilt fokus på mindstepensionisters levekår (Birkeland et al., 1999). Der peges på indkomst som en ressource af afgørende betydning for, hvordan ældre har det på andre levekårsområder (uddybende herom, se: afsnit 5.2.). Mange mennesker anskuer tilstrækkelig indkomst som en vigtig forudsætning for uafhængighed og selvstændighed, så de fx kan råde over passende materielle goder (fx bil og fritidsbolig), kan betale det daglige nødvendige forbrug samt eventuelle uforudsete udgifter:

“Svært få ældre oplever at de ofte har problemer med å klare løpende udgifter. Flere ældre oppga i 1997 at de hadde problemer med å klare en uforutsett regning på 3.000 kroner enn det som var tilfellet ti år tidligere, mens det ikke var nevneverdig endring i andelen som hadde problemer med å klare løpende udgifter.” (Birkeland et al, 1999:40).

Udover indkomster, indkomstfordeling og forbrug sættes der også fokus på helbred og boligforhold samt på ældres forskellige former for aktiviteter og samfundsmæssige deltagelse. Endelig skal afsluttende nævnes, at der i Norge udarbejdes ministerielle udredninger mv. om ældres såvel som andre befolkningsgruppers levekår. Det gælder fx Social- og Helsedepartementets såkaldte stortingsmelding (1998), hvori der - under henvisning til norsk indkomststatistik og de senest gennemførte levekårsundersøgelser - blandt andet redegøres for forskellige befolkningsgruppers indkomst- og levekårsudvikling i øvrigt, herunder alderspensionisters (anf.skr.: se også: Socialdepartementet, 1999).

4.3. Sverige

Også i Sverige gennemføres undersøgelser, der belyser ældres/folkepensionisters levekår, men i modsætning til norsk forskning, der har nogen tradition for kortlægning af mindstepensionisters levekår, sigter undersøgelserne sjældent mod lokalisering af levekårsproblemer blandt økonomisk vanskeligt stillede (herom, se: afsnit 5.2.).⁵²⁾ Nogle svenske levekårsundersøgelser sætter fokus på voksne som helhed, mens andre er aldersafgrænsede og har et specifikt socialgerontologisk sigte. Blandt de første skal Statistiska Centralbyråns undersøgelser af voksnes levekår (ULF) fremhæves. ULF-undersøgelserne er gennemført siden 1975 med voksne under 75 år som undersøgelsespopulation. Fra og med 1980 blev populationen udvidet til også at omfatte aldersgruppen 75-84 år. Med undtagelse af 1989 savnes gruppen af 85+årige således i svenske levekårsundersøgelser (se fx: Arbetsgruppen för äldrefrågor, 1999; Statistiska Cen-

52) Bibliografiske oversigter over svensk forskning om aldring og ældreomsorg peger på, at ældreundersøgelser, der kombinerer økonomiske med andre levekårsindikatorer er en sjældenhed (se fx Malmberg, 1996; Malmberg & Tubbin, 2001). Hvad der alternativt sættes fokus på er fx demografi, helbred og ældreomsorg.

tralbyråen, 1993). I det følgende nævnes enkelte udvalgte - fortrinsvis nyere - eksempler på generelle levekårsundersøgelser og på socialgerontologiske.⁵³⁾

En ofte i svensk levekårsforskning citeret rapport - udarbejdet af Statistiska Centralbyråen (1997) og baseret på ULF-data - har udviklingen i levekår og ulighed som overordnet tema. Rapporten indeholder en bredspekteret beskrivelse af levekårsudviklingen blandt voksne - herunder også "yngre" ældre - fra midten af 1970'erne og tyve år frem. Der sættes fokus på indikatorer inden for en række levekårsområder, fx erhvervsmæssig beskæftigelse og arbejdsmiljø, indkomster såvel som andre økonomiske indikatorer, materielle ressourcers udbredelse, fritidsaktiviteter, sociale kontakter og medborgerlige aktiviteter. Der peges fx på, at forskellene i indkomst mellem forskellige generationer var betydelige og tilmed voksede markant i perioden 1975-1995. Unge og yngre midaldrende havde en dårligere indkomstudvikling i perioden end forældregenerationen (dvs. 50-årsalderen) og folkepensionister. Alt i alt blev "generationsgab" derfor større indkomstmæssigt. Udviklingen i andre levekårsindikatorer belyses på tilsvarende måde, herunder også med særligt fokus på ældre.⁵⁴⁾

En rapport fra Arbetsgruppen för äldrefrågor (1999) har parametre, der påvirker ældres helbred, som tema. Med henvisning navnlig til ULF-data sættes der fokus på helbredsudviklingen 1980-1995 blandt ældre i Sverige, hvorefter en række parametre afdækkes. Hvad det første angår, peger arbejdsgruppen fx på, at en voksende andel af ældre mener at have et godt helbred:

"Det kan särskilt noteras att andelen personer som uppger att de har ett gott hälsotillstånd har ökat kraftigt i gruppen yngre-äldre i åldern 65-74 år. Detta hindrar dock inte att det kan finnas stora och även växande skillnader mellan olika grupper av äldre, beroende på sociala förhållanden, inkomst och invandrabakgrund m.m." (anf.skr.:7).

Selv om mange parametre - fx fysisk og psykisk aktivitet, seksual- og spisevaner, boligforhold etc. - påvirker ældres helbred, spiller også økonomiske forhold en rolle (se: afsnit 5.3.). En anden undersøgelse offentliggjort af *Folkhälsoinstitutet* (1999) omhandler helbredsfræmmende og sygdomsforebyggende indsatser blandt ældre. Også i denne rapport påpeges faldet over en 20-års periode i selvrapporterede helbredsproblemer blandt "yngre" ældre, og der sættes ligeledes fokus på faktorer, som påvirker ældres helbred:

"Det är inte möjligt .. att ta fram någon enskild faktor, som den mest betydelsefulla för att kunna fortsätta att leva ett självständigt liv. Däremot framstår en kombination av olika insatser av såväl hälsofrämjande som förebyggande karaktär som viktiga." (anf.skr.:10).

-
- 53) Der findes selvsagt andre svenske undersøgelser, som sætter fokus på aldring og ældre, mens som falder uden for rammerne af dette arbejdsblad. Det gælder fx Odén et al. (1993), hvis bog er en syntese af et stort tværvideenskabeligt forskningsprojekt *Äldre i samhället*, der blev gennemført i 1980'erne. Det er overraskende, at svenske forskere kan skrive en bog på over 200 sider om at ældes i Sverige uden at sætte fokus på økonomiske eller andre levekårsindikatorer.
- 54) I en tidligere fremstilling sætter Statistiska Centralbyråen (1993) særligt fokus på udviklingen i svenske folkepensionisters levekår i perioden 1980-1989.

Der peges fx på rekreative aktiviteter, social omsorg, boligforhold, hjemmebesøg, helbreds kontrol, fysisk aktivitet, spisevaner, rygeophør og begrænset forbrug af alkohol som betydningsfulde faktorer. Hertil kommer undgåelse af risikofaktorer, fx skader, ulykkestilfælde og typiske aldrings sygdomme.

Yderligere en undersøgelse, der er fra Uppsala Universitet, sætter fokus på ældres helbred, velbefindende og andre levekårsaspekter (Lindgren, 1999). Undersøgelsen er survey- og registerbaseret og angår ældre i alderen 75 år og derover. Der peges fx på, at cirka én tredjedel af de interviewede var ude af stand til at læse en avis, og at en tilsvarende andel havde hørenedsættelse. Cirka halvdelen havde nedsat førlighed og to tredjedele angav at have søvnproblemer. Også ensomhed og en følelse af uro er udbredte problemer:

“Trots detta skattade 87 % sin hälsa som god och 79 % trivdes med sin tillvaro. Man bör .. pröva behovet av tekniska hjälpmedel för att minska oron att ramla och planera organisationen inom servicehus och institutionen så att de äldre endast sköts av ett begränsat antal personer.”
(anf.skr.:in).⁵⁵⁾

Også i svensk forskning, udredningsopgaver mv. sættes der undertiden fokus på fattigdom og dennes udbredelse i forskellige befolkningsgrupper, fx blandt ældre. Det gælder fx i en rapport fra Arbetsgruppen för ekonomisk trygghet (Halleröd, 1999; se også: Sundström, i: Helset, 1993). Det blev i afsnit 3.3. nævnt, at fattigdommens udbredelse i høj grad afhænger af måden, hvorpå fattigdom opgøres, fx ved anvendelse af socialbidragsnormen, som økonomisk eller som materiel fattigdom. Men uanset opgørelsesmåde peger denne såvel som andre undersøgelser på relativt éntydige sammenhænge mellem fattigdom og helbredsproblemer, hvilket også gør sig gældende blandt ældre. Hvad derimod sammenhængenes retning angår, er de mindre afklarede: Er det fattigdommen, som bevirker dårligt helbred, eller er det omvendt? Forfatteren reflekterer over det stillede spørgsmål, men undlader at fremkomme med definitive svar.

I Sverige offentliggøres i ministerielt regi en række kortlægninger af befolkningens levekår. Det gælder fx en omfattende udredningsopgave om velfærd og ulighed (Kommittén Välfärdsbokslut, 2000). Efter refleksioner om velfærd, velfærdsteori og velfærdsmålninger sættes der - navnlig baseret på ULF-data - fokus på forskellige aspekter af 16-84-åriges levekår, fx arbejde, økonomi, helbred og sociale relationer med køn, alder, oprindelsesland, familietype og “klasse” som gennemgående baggrundsvariabler. Angående helbred konstateres ikke overraskende, at der er betydelige aldersforskelle: jo ældre, man bliver, desto dårlige bliver ens helbred. Den relative udsathed for langvarig sygdom er i almindelighed mest udtalt blandt ældre, hvilket i udredningens sammenhæng vil sige ældre under 85 år. Med stigende alder følger også reducerede sociale netværk, påpeges det. De aldersspecifikke forskelle afspejler, at sociale kontakter og aktiviteter normalt reduceres med alderen (anf.skr.).

55) Da undersøgelsen også er registerbaseret, indeholder den oplysninger om dødsårsager: “Den vanligaste dödsorsaken var hjärt- och kärlsjukdomar samt cancer. Kön, ålder, upplevd hälsa, rörelsesvårigheter och inkomst hade statistiskt säkerställda samband med dödlighet.” (anf.skr.:in).

En anden udredningsopgave udarbejdet af Statistiska Centralbyrån og offentliggjort af den svenske socialstyrelse har ældres levkår i perioden 1980-1998 som tema (Socialstyrelsen, 2000). I rapporten, hvis data navnlig er ULF-baserede, sættes fx fokus på indkomster, økonomiske problemer, materiel levestandard, boligforhold, fritidsaktiviteter, sociale netværk, helbred og omsorg. Ifølge rapporten er svensk aldring karakteriseret ved successive levkårstab, men tabene indtræffer senere end for 20 år siden:

“Jämfört med 1980 har 1998 års pensionärskollektiv upplevt mindre påfrestningar i arbetslivet, under deras livstid blev sjukvården effektivare, kvinnorna hade väsentligt högre sysselsättning och får därmed allt bättre pensioner, ATP-systemet är nu fullt utbyggt, och inkomstminskningen vid pensionering blir därmed mindre än för 20-30 år sedan. Allt flera pensionärer kan leva ett både längre och rikare liv, med god hälsa, hyfsad ekonomi och aktivare fritidsliv.” (anf.skr.:in).

Ét eksempel på den nævnte positive udvikling er helbredsforbedringer over tid, fx med hensyn til selvoplevet helbred og førlighed:

“Jämfört med för 20 år sedan är det färre äldre som anser att deras allmänna hälsotillstånd är dåligt. Rörelseförmågan har förbättrats påtagligt, och bland männen har andelen med nedsatt funktionsförmåga minskat. Den återstående medellivslängden för 65-åringar har ökat med ca. 2 år under de senaste 20 åren.” (anf.skr.:in).

Ældres bedre helbred er én faktor, der sammen med andre - fx bedre pensioner - har ført til et mere aktivt og alsidigt pensionistliv, påpeger forfatterne.⁵⁶⁾ Der tegnes med andre ord et overvejende positivt billede af udviklingen i ældres levkår, men det fremhæves dog, at der er tale om gennemsnitssammenligninger med lang retrospektiv tidshorisont. *Enkelte* pensionisters levkårsudvikling kan have været negativ, ligesom ældreomsorgen er blevet stærkt reduceret i løbet af 1990'erne.

Det skal endvidere nævnes, at Socialstyrelsen publicerer såkaldte sociale rapporter, der sætter fokus på hele den svenske befolkning, men som også omhandler ældres levkår (se fx: Socialstyrelsen, 2001; Socialstyrelsen, 1997). Førstnævnte rapport indeholder blandt andet oplysninger om offentlig forsørgelse og fattigdom, sammenhænge mellem sygdom og sociale forhold og om social udsathed. Der peges fx på, at ældre - det vil i rapporten sige 65-84-årige - er den befolkningsgruppe, som i mindst udstrækning fremviser økonomiske problemer. Da økonomiske problemer sandsynliggøres at være den faktor, som oftest medfører andre sociale problemer (fx manglende sociale relationer og helbredsproblemer), er ældre ikke en udsat gruppe i så henseende (se: afsnit 5.3.).

Mens de ovenfor nævnte undersøgelser og udredninger baseres på kvantitative metoder, navnlig på surveymetoden, skal det afsluttende påpeges, at enkelte andre svenske

56) “SCBs undersökningar visar att pensionärerna tillbringar allt mer av sin fritid i naturen, går oftare på teater och bibliotek och läser böcker i större omfattning, jämfört med början av 80-talet. Mera generellt gäller att pensionärernas aktivitet ökar, och att de yngres aktivitet minskar. Man kan säga att 90-talets pensionärer har ett mer ungdomligt och allsidigt aktivitetsmönster än för 20 år sedan.” (anf.skr.:in).

undersøgelser af relevans for arbejdsrapporten er kvalitative. Det gælder fx en undersøgelse, der - baseret på kvalitative interview med 80-årige - sætter fokus på måder, hvorpå ældre former deres liv og skaber tryghed (Eriksson, 1993). Informanterne fremhæver økonomisk autonomi som en basal forudsætning for tryghed og ytrer ønske om "reel pension" for at kunne klare sig selv, slippe for at være urolig og have det rart. Næsten alle informanterne voksede op under fattige vilkår, dårlige boligforhold, tidlige dødsfald i familien og store børneflokke:

"Detta har givet underlag till en värdering att till varje pris "klara sig själv". Den allt överskuggande trygghetspraktiken har gått ut på att sträva mot att "klara sig", överleva, och att göra det "själv", med hjälp av egna arbetsinsatser. På äldre dagar, efter pensioneringen, ändras inte levnadssättet totalt. Det handlar om att "klara sig själv" på sin pension, spara och inte slösa, återanvända gamla saker." (anf.skr.:225).

Yderligere en undersøgelse - baseret på dagbøger og kvalitative interview med tolv kvinder - anskuer kvindelige folkepensionisters liv i et klasse- og livsløbsperspektiv (Trossholmen, 2000). Informanterne, der er født mellem 1909 og 1924, er eller har alle været gift, har mindst ét barn og har haft lønarbejde i størstedelen af voksenlivet:

"I berättelserna om sina livslopp söker kvinnorna svar på varför livet förflutit som det gjort och förklaringar till hur det i dag gestaltar sig. Behovet av att finna en mening i det levda livet är centralt i berättelserna. Fördelen med pensionärstillvaron är att det nu finns tid till eftertanke och funderingar angående de val, de prioriteringar som kvinnorna gjort och de villkor de haft att förhålla sig till. Informanterna kan på många sätt betraktas som föregångare till dagens yngre eller medelålders yrkesarbetande mödrar. Skillnaden är att de på sin tid hade många fler hinder, såväl av offentlig som privat natur att kämpa mot (anf.skr.:in).

5. Levekår blandt folkepensionister med lave indkomster

En række eksempler på eksisterende viden om skandinaviske folkepensionisters økonomiske såvel som ikke-økonomiske levekår er fremhævet i de to foregående afsnit, men endnu er arbejdspapirets centrale spørgsmål - hvad ved vi om levekår blandt folkepensionister med lave indkomster? - ikke besvaret. I det følgende sættes fokus på forskning og udredningsopgaver, der kan bidrage til en kvalificeret besvarelse. Der er ovenfor peget på, at skandinaviske forskere og udredere jævnligt gennemfører undersøgelser - ikke mindst surveyundersøgelser - som kortlægger ældres/folkepensionisters levekår. Heraf følger imidlertid ikke, at undersøgelserne også yder bidrag til afdækning af levekår blandt folkepensionister med lave indkomster.

For Danmarks vedkommende er det som nævnt et karakteristisk træk ved forskningen mv., at den stort set aldrig har rettet opmærksomheden mod levekår blandt økonomisk vanskeligt stillede folkepensionister, hvilket selvsagt er et særdeles lødigt argument for den af Socialministeriet ønskede undersøgelse (se: afsnit 1.1.). Anderledes forholder det sig i Norge, hvor forskere og udredere i adskillige år har bidraget til viden om levekår blandt ældre med lave indkomster. Som det vil fremgå af afsnit 5.2., er "mindstepensionistforskning" ét ikke uvæsentligt element i norsk samfundsforskning. Hvad Sverige angår, er der en overvejende lighed med dansk forskning mv., idet også svenske forskere kun sjældent bidrager til at afdække levekårsproblemer blandt økonomisk vanskeligt stillede ældre.

5.1. Danmark

Med forbehold for eventuelle mangler ved litteratursøgningen er der kun enkelte eksempler - alle af ældre dato - på dansk forskning mv., som bidrager til besvarelse af det stillede spørgsmål. En allerede nævnt undtagelse fra tendensen til, at danske folkepensionisters økonomiske og ikke-økonomiske levekår ikke integreres levekårsanalytisk, er Socialforskningsinstituttets ældreundersøgelse fra slutningen af 1970'erne (Olsen & Hansen, 1981; Platz, 1981). Selv om undersøgelsens hovedsigte ikke var at belyse levekårene blandt økonomisk vanskeligt stillede, ydede den enkelte bidrag hertil. Der blev fx peget på en dengang eksisterende sammenhæng mellem indkomst og ældres vurdering af eget helbred, idet ældre i den øverste ende af indkomstspekteret gennemgående vurderede at have et bedre helbred end ældre med lave indkomster.⁵⁷⁾ Endvidere blev der afdækket en tendens til, at ældres isolation og følelse af ensomhed var et mere udtalt problem i den laveste ende af indkomstspekteret (Olsen & Hansen, 1981).

57) Tendensen fandtes såvel blandt enlige som samlevende.

I en artikel baseret på ældreundersøgelsens datamateriale rejses spørgsmålet om eventuel ophobning af "gode" og "dårlige" levekår - herunder betydelige henholdsvis beskedne indkomster og formuer - blandt ældre ved slutningen af 1970'erne (Olsen, 1979). Det underbygges empirisk, at sådanne levekårsværgående ophobninger gjorde sig gældende, og at relativt høje indkomster i kombination med formuer af en vis størrelse øgede sandsynligheden for også at befinde sig i en situation med "gode" ikke-økonomiske levekår, dvs. et "godt" helbred, "gode" boligforhold samt "gode" sociale kontakter.⁵⁸⁾ Der peges endvidere på, at ophobningen af "gode" og "dårlige" levekår afhang - og muligvis vedvarende afhænger - af klassetilhørsforhold, nemlig til særlig ophobningsmæssig ugunst for tidligere ikke-faglærte og faglærte arbejdere.

Yderligere en undersøgelse, der er baseret på kvalitative interview, og som derfor ikke direkte bidrager til besvarelse af det stillede spørgsmål, bør nævnes, fordi den findes af rapporteret i en interessant - i øvrigt norsk redigeret - publikation om livssituationen blandt gamle danske, norske og svenske kvindelige "mindstepensionister" (Due, i: Helset, 1993). Forskeren sætter fokus på 25 kvindelige "mindstepensionister", dvs. kvinder, der udelukkende eller næsten udelukkende har folkepension som indkomstmæssigt eksistensgrundlag. Blandt de interviewede kvinder i alderen 74-86 år havde nogle efter egen opfattelse et udmærket helbred, andre et dårligt. Ved analyse af de kvalitative interview anskueliggøres træk ved kvindernes livsløb, og deres helbred søges forstået i sammenhæng med, hvordan deres livsløb har udviklet sig gennem barndommen, i "midtlivet" og i alderdommen. Eftersom kvinderne er fælles om at have en arbejderbaggrund enten i byer eller i landområder, er også denne undersøgelse et eksempel på, at social baggrund og klassetilhørsforhold kan spille en rolle for, hvordan "mindstepensionister" mestrer alderdommen.

Mens kvindernes barndom var præget af børnerigdom, fattigdom og afsavn, havde "midtlivet" ægteskab, reproduktion og omsorg for hjem og familiemedlemmer som det væsentligste indhold. Dødelighed og sygelighed blandt egne børn, søskende og forældre var én dimension, som belyser kvindernes afmægtighed i forhold til "livets tildragelser". Derfor bliver alderdommen kvindernes nye "frivagt", dvs. en livsfase, hvor tvang og dominans i form af omsorgsmæssige forpligtelser og andres diktat ophører. Dette fører til, at alderdommen - trods meget beskedne indkomster - opleves som god for de fleste kvinder:

"Alle kvinderne har nu bedre økonomiske vilkår, end de har haft tidligere. Ingen føler sig rige, men de fleste føler, at "det strækker fint til". De udadvendte kvinder med teaterinteresser eller behov for andre betalte fritidsaktiviteter, kan have svært ved at få penge til at slå til, og flere må spare sammen i måneder og halve år for at få et stykke tøj; men kvinderne er født til fattigdom, og de ved, hvad det er, og føler sig generelt godt tilfreds med deres objektive levevilkår." (Due, i: Helset, 1993:67).

58) I denne lille særundersøgelse måles "godt" helbred ved ældres egenvurdering heraf, fravær af smerter samt af psykiske problemer; "gode" boligforhold måles ved boligtype, bad og antal af værelser; "gode" sociale kontakter måles ved hyppigheden af sociale kontakter samt ved fravær af isolation og ensomhed (Olsen, 1979).

I forbindelse hermed peges på fem slags relationer, som alle retter sig imod den nyvundne selvbestemmelse: "tætte fortrolige venskaber", "kortspilrelationer", "ydende relationer", "afstandsrelationer" og "fravalgte relationer". Generelt værner kvinderne om deres frihed til selv at vælge - og nogle gange ligefrem fravælge social omgang (anf.skr.).

5.2. Norge

Norsk "mindstepensionistforskning" kan opdeles i undersøgelser, hvor fokus alene er på mindstepensionisters levkår henholdsvis på mindstepensionisters levkår i forhold til andre grupper. Forskningen er ikke kun af nyere dato, men kan føres tilbage til 1970'erne. I det følgende nævnes først nogle eksempler på surveybaserede levkårsundersøgelser og til sidst et tidligere strejft kvalitativt eksempel (Helset, 1993).

I begyndelsen af 1980'erne offentliggjorde *Institutt for Samfunnsforskning* flere delrapporter angående mindstepensionisters levkår (Krokan, 1982a-c), der samles i en sociologisk magisterafhandling (Krokan, 1982d). Efter en beskrivelse af, hvem der er mindstepensionister, sætter afhandlingen fokus på levkår blandt forskellige grupper af mindstepensionister, herunder alders- og førtidspensionister.⁵⁹⁾ Dengang var fire femtedele af alle alderspensionister på mindstepension kvinder, hvoraf langt de fleste var enlige (data fra 1978). De var endvidere karakteriseret ved ingen eller kortevarende erhvervsuddannelse. Meget få ældre mindstepensionister havde videregående uddannelse. Forskeren anskuer mangelen på uddannelse som én årsag til at blive mindstepensionist:

"Denne store mangelen på utdanning må vel også ses som en av årsakene til at de i dag er minstepensjonister. Dagens alderspensjonister er jo de som fikk sin utdanning i tiden under og etter 1. verdenskrig." (anf.skr.:28).

Med hensyn til levkårsområder kortlægger Krokan mindstepensionisters boligforhold, helbred, sociale kontakter og hjælpenetværk. Ved 1980'ernes begyndelse havde mindstepensionister gennemgående mere usikre og dårligere boligforhold end de fleste andre i Norge. Eksempelvis boede færre ældre på mindstepension i ejerbolig:

"Minstepensjonistene har gjennomgående en mindre sikker disposisjonsrett over sin egen bolig enn det som er vanlig blant folk flest." (Krokan, 1982d:19).

Hertil kommer, at boligerne var af lavere standard og dårligere vedligeholdt end i befolkningen som helhed. Med hensyn til helbred fandtes kun ubetydelige forskelle mellem mandlige og kvindelige mindstepensionister, mens alderspensionister med mindstepension forståeligt nok rapporterede om flere helbredsproblemer - fx nedsat syn og hørelse - end andre mindstepensionister. Desuden peges på en sammenhæng mellem dårligt helbred og boligproblemer:

"Det er flere med dårlige boforhold som også har dårlig helse, enn det er blant dem som har gode boforhold. Det samme forholdet gjelder en

59) Ikke kun alderspensionister kan være mindstepensionister, men fx også førtidspensionister.

rekke andre levekårskomponenter. Dårlige forhold på én komponent går ofte sammen med dårlige forhold på andre komponenter.”(Krokan, 1982d:21).

Hvad levekårsområdet sociale kontakter og potentielt hjælpenetværk angår, afdækkes en tydelig sammenhæng mellem graden af lokal social integration og flytteønsker. Mange alderspensionister på mindstepension ytrede dengang ønske om at flytte, fordi de boede for langt fra familie og venner og/eller var uden lokal kontaktflade. Omvendt ønskede mindstepensionister med betydelig kontaktflade sjældent at flytte. Endelig belyses også deltagelse i forskellige sociale aktiviteter, hvor hovedtendensen var mindstepensionisters tendentielle passivitet. Den mest udbredte aktivitet var deltagelse i religiøse møder, gudstjenester og lignende, hvorimod kun få var organisatorisk aktive. Derudover var de fleste alderspensionister med mindstepension optaget af læsning eller andre aktiviteter, der ikke indebar sociale kontakter (Krokan, 1982d).

Nogenlunde samtidig offentliggjorde Institutt for Samfunnsforskning yderligere en rapport om mindstepensionisters levekår (Houg, 1983). Også i denne peges der på typiske kendetegn ved mindstepensionister, nemlig at de var - og stadig er - gamle, enlige kvinder med meget lave indkomster. For året 1980 oplyses 70 pct. af norske alderspensionister på mindstepension at være enlige, navnlig enlige kvinder. Hertil kommer - som også påpeget af Krokan - et lavt uddannelsesniveau, idet kun få havde en gymnasial uddannelse eller erhvervsuddannelse. Med hensyn til levekår peger også Houg på, at mindstepensionisters boligforhold - navnlig enliges - var dårligere end befolkningens i øvrigt:

“Det er få som eier bolig eller har andel i bolig, og det er mange som leier bolig. Minstepensjonistenes boliger har oftere enn andres en langt lavere standard, spesielt i spredtbygde strøk. Andelen som bor i dårlig vedlikeholdte boliger er større blant minstepensjonistene enn i befolkningen ellers.” (anf.skr.:2).

Også i denne undersøgelse fandtes en sammenhæng mellem dårlige boligforhold og helbred. Sammenhængens retning - årsag og virkning - specificeres dog ikke. Forskeren sætter også fokus på mindstepensionisters sociale kontakter, venskaber og sociale aktiviteter, fx deltagelse i møder og kirkelige handlinger. Det, der optog mindstepensionister mest, var læsning:

“Bortsett fra religiøs aktivitet, er minstepensjonistenes tilværelse ofte preget av rolige, men isolerte sysler. Dette har selvsagt sammenheng med alder og førhet, men det er likevel viktig å se det i et større mønster med tendens til sosial isolasjon.” (Houg, 1983:32).

Endelig belyses også mindstepensionisters økonomiske ressourcer og forbrugsmønstre i denne undersøgelse (se også: Koren, 1997). I en anden nyere undersøgelse, hvor mindstepensionister sammenlignes med andre befolkningsgrupper, og som baseres på data fra norske levekårsundersøgelser i 1980'erne og 1990'erne, spørges: “Hvem har det verst?” (Andersen, 1999; tilsvarende, se: Andersen, i: Birkeland, 1999b).⁶⁰⁾ De grup-

60) Undersøgelsen omfatter ikke kun alderspensionister med mindstepension.

per, der sammenlignes med, er fx "rige", "fattige", handicappede og socialhjælpsmodtagere. Nogle mennesker har problemer med helbredet, andre et svagt socialt netværk, men i øvrigt gode levekår. Atter andre har det dårligt på adskillige eller de fleste af livets områder. Det sidste er, hvad forskeren sætter fokus på, nemlig *ophobning* af dårlige levekår i forskellige befolkningsgrupper.⁶¹⁾ Mindstepensionister - grundet data hidrørende fra levekårsundersøgelser er de under 80 år - findes at være en særdeles heterogen gruppe med hensyn til levekår, fx boligforhold, helbred, fritidsaktiviteter, social integration og materiel levestandard.⁶²⁾ Imidlertid er *enlige* mindstepensionister - dog med statistiske forbehold grundet gruppens lidenhed - den befolkningsgruppe, som har de dårligste samlede levekår (1995):

"Nesten alle enlige minstepensionister har dårlige levekår, og hele 75 procent har svært dårlige levekår." (Andersen, 1999:24).⁶³⁾

Inden for fire levekårsområder har enlige mindstepensionister særligt dårlige levekår, nemlig økonomi, helbred, fritidsaktiviteter og social integration. Omkring halvdelen eller mere af enlige mindstepensionister hører til de få procent, som har de dårligste levekår inden for disse fire områder. Derimod adskiller mindstepensionister, der bor sammen med andre, sig langt mindre fra det samlede befolkningsgennemsnit.⁶⁴⁾

Endelig skal en *kvalitativ* undersøgelse af kvindelige alderspensionister med mindstepension nævnes (Helset, i: Helset, 1993). Undersøgelsen, der baseres på interview med atten kvinder i alderen 73-85 år, sætter fokus på samspillet mellem økonomiske betingelser, sociale kontakter og helbredsmæssige forhold. At undersøgelsen udelukkende fokuserer på kvinder begrundes blandt andet ved, at mindstepension er "kvindelig vej" til alderspension.⁶⁵⁾ Kvindernes sociale baggrund er arbejderklasse i større byer og i småbrug på landet. Ifølge forskeren er kvinderne "reelle" mindstepensionister, der har

-
- 61) Tre mulige sammenhænge mellem levekårskomponenter nævnes: 1. ophobning, 2. uafhængighed eller 3. kompensation mellem forskellige levekårskomponenter.
- 62) Analyserne baseres på et levekårsindeks bestående af syv subindekser: 1. Materiel standard: ejerforhold til bolig, manglende WC og bad, fugtighed og/eller kulde, antal værelser, fritidshus og bil. 2. Økonomi: Kvintil i indkomstfordelingen, om husholdningen modtog socialhjælp sidste år og om personen modtager frynsegoder. 3. Arbejdsmarked: (kun under 67-årige). 4. Helbred: Nedsat funktionsevne (arbejde, husholdningsarbejde, førlighed, syn, hørelse), psykisk helbred og langvarig sygdom. 5. Boligmiljø: Kun støj. 6. Fritidsaktiviteter: Organisatorisk aktivitet og en række spørgsmål om fritidsaktiviteter. 7. Sociale relationer: Aleneboende/gift/samboende, kontakt med forældre, søskende, voksne børn, venner og naboer.
- 63) Den næstringest stillede gruppe med hensyn til samlede levekår er socialhjælpsmodtagere, dvs. husholdninger, hvor én eller flere modtog socialhjælp (1994).
- 64) Gældende for hele den norske befolkning sandsynliggør Andersen, at placeringen i indkomstfordelingen har stor betydning for de samlede levekår. Den rigeste tiendedel har således væsentlig bedre samlede levekår end gennemsnittet gældende for hele befolkningen: "Hele 70 procent av den rikeste tidelen har gode eller svært gode levekår, og bare om lag 5 procent har dårlige levekår." (anf.skr.:23).
- 65) Af 620.000 alderspensionister modtog 47 pct. mindstepension i 1992 med en tilsvarende andel tolv år tidligere på cirka 75 pct. I 1992 var fire femtedele af mindstepensionisterne kvinder (Helset, i: Helset, 1993). Helset omtaler mindstepensionister som "vor tids fattige" karakteriseret ved specielt dårlige levekår, hvilket nyere undersøgelser som nævnt underbygger (se fx: Andersen, 1999).

pension som eneste økonomiske grundlag, og som ikke har haft mulighet for at ophobe formuer af nævneværdig betydning. Betegnelsen "mindstepensionist" bliver derfor en klassebetegnelse, påpeges det:

"Det første funn intervjuundersøkelsen ga oss, var stadfestingen av at "minstepensjonist" slik vi hadde definert begrebet, personer som bare har minstepensjonen å leve av, representerer en klassebetegnelse. Det å bare ha minstepensjon å leve av forutsetter et livsløp der verdiakkumulasjon ikke har vært mulig." (anf.skr.:174).

Kvinderne har haft erhvervsarbejde i over et halvt århundrede, men er ikke desto mindre blevet mindstepensionister. Det skyldes blandt andet, at de interviewede kvinder nærmede sig pensionsalderen, da Folketrygden blev indført ved lov i 1967, at de arbejdede i kvindeerhverv og dermed fik, hvad Helset kalder "kvindeløn". For disse mindstepensionister fungerer økonomien som "rammebetingelse". De fleste kvinder erkender at økonomien er knap. Knapheden virker direkte ind på deres sociale liv og indirekte på deres fysiske helbed og psykiske velbefindende. Alligevel er nogle "rige", mens andre er "fattige". Graden af "rigdom" og "fattigdom" er bestemt af kvindernes faste og variable udgifter, hvor ikke mindst boligudgifter og udgifter til medicin er afgørende.⁶⁶⁾ Det at klare hverdagen på mindstepension kræver kyndighed, fx om indkøb af fødevarer, tilberedelse og opbevaring af dem. Samtidig spiller også holdninger en rolle for, hvordan kvinderne mestrer deres livssituation:

"Idealtypisk viste materialet to ulike holdninger til egen tilværelse som gammel; den ene preget av "saktmodighet og takknemlighet", den andre preget av "protest og kritikk" (...). Analysen antyder en sammenheng mellom "veiene" kvinnene hadde gått til minstepensjonen og deres holdning til egen tilværelse i dag." (Helset, i: Helset, 1993:12).

Disse to diamentralt modsatte måder, hvorpå kvinderne forholder sig til hverdagslivet som mindstepensionist, findes undertiden som konkurrerende "stemmer" i en og samme ældre kvinde.

5.3. Sverige

Med forbehold for eventuelle mangler ved den gennemførte litteratursøgning (se: afsnit 1.2.) er svensk levekårs- såvel som anden samfundsforskning - ligesom den danske - stort set rensset for statistiske eller andre beskrivelser af de sociale og hermed beslægtede forhold, som svenske folkepensionister med lave indkomster lever under. Indtrykket underbygges af oversigter over projekter støttet af *Socialvetenskapliga Forskningsrådet* (se fx: *Socialvetenskapliga Forskningsrådet*, 1994; samme, 1997). Forskningsrådet yder

66) Yderligere et citat anskueliggør Helsets særlige tilgang til studiet af kvindelige mindstepensionister: "Minstepensjonen er ment å dekke det som i vårt samfunn anses å være "eksistensminimum". Flere av kvinnene i undersøkelsen oppfattet seg å leve på et slikt minimum i forhold til hva de kunne - og ikke kunne - tillate seg av forbruk. Den knappe økonomien hadd innvirkning på andre levekårsområder; på kvinnenes forbruk av mat og klær, på sosial kontakt og aktivitetsnivå. Slik fikk økonomien indirekte betydning for deres fysiske og psykiske helse. Livssituasjonen, helheten av "levetår" ble for de fleste av kvinnene vi snakket med dominert av - eller formet av - deres trange økonomi." (Helset, i: Helset, 1993:175).

støtte til ældreforskning af forskellig type, eksempelvis vedrørende aldring, helbredsforhold, funktionsevne, demens, selvbestemmelse, ældreomsorg, boligforhold og arbejdsmarked, men åbenbart ikke til forskning om økonomisk vanskeligt stillede folkepensionister. Det sker dog, at problematikken strejfes i forskning og udredning med bredere sigte, fx omfattende alle ældre eller hele den voksne befolkning. Ét eksempel herpå er følgende citat fra en svensk social rapport:

"Bland dem som har inkomster i närheten av socialbidragsnormen finns framförallt äldre personer och ensamstående föräldrar. Dessa grupper är särskilt känsliga för bl a ytterliga nedskärningar i trygghetssystemen." (Socialstyrelsen, 1997).

I det følgende nævnes først et par eksempler på tematisk relevante surveybaserede levkårsundersøgelser og til sidst en kvalitativ undersøgelse. En mindre undersøgelse af stockholmske folkepensionister med lave indkomster hører til de få undtagelser, der bekræfter "regelen" (Wånell et al., 1997).⁶⁷⁾ Ved lav indkomst forstås under 8.000 skr. brutto pr. måned, dvs. før skat og husleje. Det drejer sig navnlig om kvinder, hvoraf mange er over 85 år. Undersøgelsen afdækker markante levkårsforskelle mellem folkepensionister med lave henholdsvis mellem- eller høje indkomster. Hver tiende folkepensionist i Stockholm med lav indkomst har ikke eget TV, adgang til daglig avis eller egen bil. De tilsvarende andele i andre indkomstgrupper er væsentlig større. Over halvdelen af "fattigpensionisterne" har ikke været på ferie inden for det sidste år eller har ikke adgang til fritidsbolig, mens sidstnævnte gælder hver fjerde med mellem- eller høj indkomst. Folkepensionister med lave indkomster deltager i mindre udstrækning i aktiviteter som fx studiekredse, pensionistorganisationer mv., går sjældnere i biografen, til koncerter, i teateret samt markant sjældnere på restaurant. Selv hvad sociale kontakter angår, er de mindre udbredt end blandt andre pensionister (cirka 16 pct. er socialt isolerede; anf.skr.).

Stockholmske folkepensionister med lave indkomster er især meget gamle, aleneboende kvinder - ofte med dårligt helbred (Wånell et al, 1997). Eksempelvis udgør nedsat mobilitet og førlighed et særligt problem. Hvordan alder, social baggrund, helbred og økonomi interagerer, bidrager undersøgelsen ikke til at belyse. Men at økonomien har stor betydning fremgår blandt andet af, at folkepensionister med lave indkomster i betydeligt større udstrækning oplever at have problemer med de løbende udgifter (17 versus 3 pct.). De har også en knap "kontantmarginal", idet to ud af fem oplyser, at de ikke inden for en uge ville kunne skaffe 13.000 skr.⁶⁸⁾ Det, som "fattigpensionisterne" giver afkald på, er navnlig at abonnere på dagblade samt at gå i teateret og på restaurant. Undersøgelsen indeholder også oplysninger, som tyder på, at mange afstår fra at købe medicin, i al fald af mere forebyggende karakter:

"Ekonomi kan utgöra ett hinder för att man ska kunna välja en bostad som man behöver på äldre dar, hämta ut mediciner som behövs för att förebygga att man blir sämre eller gå till tandläkaren." (anf.skr.:7).

67) Undersøgelsen er baseret på ULF-data.

68) Blandt andre folkepensionister er det under hver tiende.

Trods det forhold, at "fattigpensionisterne" har dårligere helbred, er de sjældnere hos lægen end andre. Endelig afstår nogle dem - grundet brugerbetaling - fra at anmode om ældreomsorg. I en anden svensk undersøgelse sættes der ikke særsomt fokus på levevilkår blandt folkepensionister med lave indkomster, men en tematisk relevant problematik berøres. Det drejer sig om den tidligere nævnte undersøgelse af parametre, der påvirker ældres helbred (Arbetsgruppen för äldrefrågor, 1999). I det arbejdsgruppen peger på et større antal parametre, fx motion, kost- og rygevaner, nævnes også økonomiske forhold som én selvstændig parameter:

".. även om det finns svårigheter att skilja effekten av inkomst från andra viktiga orsaker till ohälsa knutna till människors sociala position i samhället, finns det starka belägg för att inkomst har samband med dödlighet och självrapporerad hälsa. Denna effekt finns över hela inkomstskalan och inte bara för de med lägst inkomst. Det finns ett starkt samband mellan självskattad hälsa och människors erfarenhet av ekonomiska svårigheter med löpande hushållsutgifter och befarad avsaknad av kontantmarginal." (anf.skr.:11).

I en udredning offentliggjort af Socialstyrelsen gøres tilsvarende iagttagelser omhandlende hele den voksne svenske befolkning (Socialstyrelsen, 2001). Økonomiske problemer sandsynliggøres endda at være dén faktor, som oftest medfører andre former for sociale problemer, fx boligproblemer, manglende sociale relationer, helbredsproblemer og/eller psykiske problemer. *Odds ratio*'er inden for andre levekårsområder er nemlig ofte to eller tre gange så store blandt mennesker, der oplyser at have økonomiske problemer (anf.skr.).⁶⁹⁾ Voksne med den slags problemer - ældre eller ikke - har altså signifikant højere sandsynlighed for også at have problemer på andre områder:

"Analyserna visar att förekomsten av ekonomiska problem på ett påtagligt sätt går hand i hand med problem också på andre områden. Detta tyder antingen på att de som drabbas av ekonomiska problem ofta får problem också på andre områden, eller att olika sociala och/eller hälsomässiga problem er sådana att de ofta får konsekvenser också på det ekonomiska området. En rimlig udgångspunkt är att bägge formerna av samband är relevanta." (Socialstyrelsen, 2001:in).

En kvalitativ undersøgelse om økonomisk udsathed og afhængighed af socialbidrag blandt ældre kvinder skal nævnes afslutningsvis (Gunnarsson, 2000; se også: Gunnarsson, 1999). Andelen af voksne under den svenske *socialbidragsnorm* varierer både med hensyn til køn og alder. Ifølge Gunnarsson havde hver femte kvindelige folkepensionist i 1994 en indkomst under normen - mod mindre end hver tiende mand. Forskeren anskuer det som et problem, at navnlig mange ældre kvinder tilhører gruppen af "næsten fattige" og lever i en økonomisk udsat position. Derfor sætter hun fokus på syv "næsten fattige" kvinder i alderen 70-85 år.⁷⁰⁾ Ligesom andre kvinder - et mindre antal midaldrende -

69) Ved "økonomiske problemer" forstås: Manglende *kontantmarginal*, vanskeligheder med at klare de løbende udgifter, en indkomst under halvdelen af den gennemsnitlige disponible indkomst i hele befolkningen samt husstand modtagende socialbidrag.

70) Efter skat og betalt husleje havde de fleste indkomster på blot 3.300-3.600 skr. pr. måned. Nogle af kvinderne modtog dog supplerende socialbidrag, fx til betaling af briller, (...fortsættes)

blev de interviewet om deres syn på at være "fattige", på at ældes og på fremtiden. En af kvinderne siger:

"Jag tycker det är väldigt svårt att vara ensam. Men det är möjligt att det blir svårare för mig eftersom jag har så knappt med pengar." (Gunnarsson, 2000:113).

Selv om de fleste ikke opfatter sig som fattige, lever de under knaphedens betingelse. At blive gammel med dårlig økonomi er en kilde til stor uro for de fleste af kvinderne. At blive syg og behøve forskellige former for omsorg og medicin gør de økonomiske problemer endnu større, fx ikke at have råd til at tage en taxa for at besøge en ven eller ikke at kunne få den behandling, man har behov for. At være fattig er stedse at være urolig over, at pengene ikke slår til:

"De äldre kvinnorna ser inte någon framtid varken av hälsomässiga eller ekonomiska skäl och de ville inte heller tänka på framtiden. De ansåg sig inte ha någon framtid alls att tänka på och inget att se fram emot. Några såg inga vägar ut ur sin ekonomiska situation och varken kunde eller ville planera någon framtid." (Gunnarsson, 2000:125).

(fortsat...) tandlægeudgifter, medicin mv.

6. Sammenfatning

Arbejdsrapporten blev indledt med en summarisk redegørelse for de skandinaviske pensionsystemer med særlig henblik på 1990'erne (afsnit 2). Selv om systemerne er forskellige, har de også fælles træk, nemlig at alle fra en given alder er sikret et økonomisk eksistensminimum ved overgang til folkepension, dvs. grund-pension/mindstepension. Der til kommer lovfæstede arbejdsmarkeds- eller tillægspensioner for ældre, der har været erhvervsaktive. Desuden er der supplerende pensionsordninger baseret på lovgivning eller ved indgåelse af kollektive aftaler. Endelig findes der også private pensionsordninger i alle tre lande. Der er dog også forskelle, hvoraf den væsentligste er, at dansk og norsk grundpension/mindstepension ikke afhænger af tidligere erhvervstilknytning (dvs. det universelle princip), mens det svenske system er baseret på indkomstbortfaldsprincippet.

Der findes en betydelig viden om folkepensionisters økonomiske forhold - ikke mindst om indkomster og indkomstfordeling - i de skandinaviske lande (afsnit 3). I hvert land offentliggøres med jævne mellemrum statistiske oversigter og gennemføres - ofte ministerielt udarbejdede - udredningsopgaver om folkepensionisters indkomster og formuer. For Danmarks vedkommende er selve pensionen den væsentligste blandt normalt flere indkomstkilder, men i øvrigt er afhængigheden af folkepension stærkt vekslende, fx med hensyn til køn, alder, civilstand og uddannelsesmæssig baggrund. Hertil kommer arbejdsmarkedspensioners voksende betydning blandt mange ældre.

Også i Norge, hvor der i udredninger mv. ofte sættes særskilt fokus på mindstepensionisters økonomiske forhold, er ældre gennemgående stærkt afhængige af offentlige pensioner, men de fleste alderspensionister har indkomster - dog ofte beskedne - ud over pensionen. Ligesom i Danmark er indkomstforskellene betydelige, fx mellem enlige kvinder på mindstepension og mænd med supplerende arbejdspensioner og individuelle ordninger. Som danske og norske kvindelige alderspensionister har også svenske lavere indkomster end mænd. Navnlig mange enlige ældre kvinder har indkomster under socialbidragsnormen. Også i Sverige er indkomstforskellene betydelige og varierer ligeledes med køn, alder, civilstand og uddannelse.

Den eksisterende viden om skandinaviske folkepensionisters ikke-økonomiske levekår er betydelig (afsnit 4). I hvert land gennemføres jævnligt undersøgelser, der kortlægger befolkningernes - herunder folkepensionisters - levekår, fx helbredsmæssige forhold, boligforhold, sociale kontakter, fritidsaktiviteter og velbefindende, hvortil kommer særlige undersøgelser af ældres levekår. I Danmark er der gennemført undersøgelser af ældres levekår siden begyndelsen af 1960'erne. Ikke mindst Socialforskningsinstituttet har en velkendt tradition for surveybaserede levekårsundersøgelser. Det er samtidig et gennemgående træk, at der ikke sættes fokus på levekår blandt ældre med lave indkomster,

da oplysninger om økonomiske forhold normalt ekskluderes. Også i Norge gennemføres undersøgelser, der belyser ældres levekår, men i modsætning til dansk forskning er det ofte med sigte på kortlægning af levekår blandt mindstepensionister. Hvad endelig svensk levekårsforskning angår, er den mest beslægtet med dansk, eftersom der sjældent sættes fokus på levekår blandt økonomisk vanskeligt stillede folkepensionister.

Forskning og udredningsopgaver om levekår blandt skandinaviske alderspensionister med lave indkomster hører derfor til undtagelserne (afsnit 5). Kun i Norge har forskere og udredere gennem adskillige år tilvejebragt en relativt omfattende viden om økonomisk vanskeligt stillede alderspensionisters levekår, hvortil kommer enkelte kvalitative undersøgelser. Det tendentielle fravær af viden om levekår blandt *danske* folkepensionister med lave indkomster er en kraftig understregning af behovet for den af Socialministeriet ønskede undersøgelse, så der for første gang i Danmark skabes viden om, hvem disse folkepensionister er, hvordan deres levekår er, fx med hensyn til helbred, boligforhold, sociale relationer, fritidsaktiviteter og velbefindende, hvilken rolle deres økonomiske situation spiller for levekårene - og hvordan disse folkepensionisters levekår adskiller sig fra folkepensionisters i den modsatte ende af indkomstspekteret.

Er folkepensionister med lave indkomster - ligesom norske mindstepensionister - typisk enlige kvinder i høj alder? Er deres helbred dårligere end andre folkepensionisters i samme alder? Bor de i mindre og dårligere boliger med færre faciliteter? Har de færre kontakter med familie og venner? Er de afskåret fra fritidsaktiviteter, som andre i samme alder har mulighed for at dyrke? Er det beskedne indkomster eller andre forhold, som skaber eventuelle levekårsproblemer? Findes der en ophobning af dårlige levekår blandt folkepensionister med lave indkomster? Hvilke af følgende to citater, der begge blev nævnt indledningsvis, er mest dækkende for, hvordan danske "mindstepensionister" lever?

"Jeg kan ikke tillade mig at give mine børn kaffe og kage, når de kommer på besøg. Jeg kan heller ikke købe julegaver til nogen af børnene; jeg har 7 børnebørn og 10 oldebørn. Det har aldrig været så sløjt før. Det er faktisk en sultepension, vi har nu (...). Man håber, det bliver bedre, for ellers kan man lige så godt tage rebet..." (Socialministeriet, 2001:in).

"Nu er jeg folkepensionist; nyder mit pensionistliv. Er fuld af beundring over hver måned at modtage så mange penge på min bankbog uden at yde noget for dem." (anf.skr.:in).

Litteratur

Andersen, A.S. (1999)

Hvem har det verst? *Samfunnsspeilet* nr. 3 (norsk).

Andersen, A.S. (1991)

Familiesituasjon og økonomi. En sammenlikning av husholdningers levestandard. Rapport 91/19. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Andersen, A.S. et al. (1995)

Husholdningernes økonomi. 1980-tallet: Fra vekst til innstramning. Statistiske analyser nr. 8. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Arbetsgruppen för äldrefrågor (1999)

Äldre. Rapport från arbetsgruppen för äldrefrågor till Nationella Folkhälsakommittén. Stockholm: Nationella Folkhälsakommittén.

Arbejdsministeriet et al. (1995)

Pensionsopsparingens udbredelse og dækning. Albertslund: Arbejdsministeriet, Boligministeriet, Erhvervsministeriet m.fl.

Barstad, A. (2001)

På vei mot det gode samfunn? Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Barstad, A. (1995)

Velferdsutvikling og opphopning av velferdsproblemer i Norge 1980 og 1991. Paper til 8. nordiske sosialpolitiske forskerseminaret, februar 1995. Oslo. Statistisk Sentralbyrå.

Basballe, V. (1999)

Fremtiden for den danske folkepension. København: Institut for Statskundskab.

Bay, A-H. et al. (red.) (2001)

Virker velferdsstaten? Kristianssand: HøyskoleForlaget.

Birkeland, E. (red.) (1999a)

Forskjeller i levekår: Inntekt (hft. 1). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Birkeland, E. (red.) (1999b)

Forskjeller i levekår: Levekår og helse (hft.2). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Birkeland, E. et al. (1999)

Eldre i Norge (Statistiske analyser 32). Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

- Birkeland, E. & Bergstrøm, P.C. (2000)**
Sosial trygghet. i: *Sosialt utsyn 2000*. Statistiske analyser 35. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Blekesaune, M. & Øverbye, E. (2000)**
Uførepensjonisters materielle levekår og sosiale tilknytning. Oslo: NOVA.
- Boligministeriet et al. (1996)**
Ældres inkomster og formuer. København: Boligministeriet m.fl.
- Bonoli, G. (2000)**
The politics of pension reform. Cambridge: Cambridge University.
- Daatland, S.O. & Solem, P.E. (2000)**
Aldring og samfunn: en innføring i sosialgerontologi. Bergen: Fagbokforlaget.
- Daatland, S.O. et al. (2000)**
Status og framtid for norsk aldersforskning. Oslo: Norges Forskningsråd.
- Dahl, E. (1997)**
Den som har, ham skal gis: inntekstulikheter blant eldre i Norge. Oslo: Fafo.
- Dahl, E. & Vogt, P. (1996)**
Einsom og ulykkelig? Levekår og livskvalitet blant eldre. Oslo: Fafo.
- Dahl, G. (red.) (1995)**
Trygd og velferd. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Dahl, G. et al. (1994)**
Inntekt, levekår og sysselsetting for pensjonister og stønadsmottakere i folketrygden. Oslo: Sosial- og Helsedepartementet.
- Dahl, G. (1989)**
De eldres inntekter: nivå og ulikhet. Oslo: Statistisk Centralbyrå.
- Dahl, E. & Birkelund, G.E. (1999)**
Sysselsetting, klasse og helse 1980-1995. En analyse av fem norske levekårsundersøkelser Oslo: Fafo.
- Dale, T. (1998)**
Samordnet levekårsundersøkelse 1998 - panelundersøkelsen. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Disney, R. (1996)**
Can we afford to grow older? Cambridge: MIT.

Engelstad, H. (1997)

Pensjonistøkonomi. Oslo: Wennergren-Cappelen.

Epland, J. (2000)

Har Norge flere "fattige" eldre enn andre land? Økonomiske analyser nr. 7. Oslo: Statistisk Sentralbyro.

Epland, J. (1992)

Alderspensionistenes inntekter - ikke bare alderstrygd. *Samfunnsspeilet* nr. 3, 1992.

Eriksson, I. (1993)

Gärna omsorg och vård, men först rejäl pension. Floda: Zenon.

Finansdepartementet (2001)

Stortingsmelding nr. 30. Oslo: Finansdepartementet.

Folkhälsoinstitutet (1999)

Liv till åren. Om hälsofrämjande insatser för äldre. Stockholm: Folkhälsoinstitutet.

Forsell, Å. et al. (2000)

Olika tranfereringssystem, men lika inkomster. De äldres ekonomiska situation i ett internasjonellt perspektiv. *Økonomisk Debatt*. Vol. 28, nr. 2.

Fredriksen, D. (1998)

Minstepension, særtilllegg og regulering av grunnbeløpet. Økonomiske analyser nr. 3. Oslo: Statistisk Sentralbyro.

Fölster, S. (1998)

Hur bra är världens bästa pensionssystem? Stockholm: HUI.

Gillion, C. (2000)

Social security pensions: Development and reform. Geneve: ILO.

Green-Pedersen, C. (2000)

How politics still matters (Ph.d.). Aarhus: Institut for Statskundskab.

Grip, G. (2000)

En gyllene generation. Allt friskare äldre med pengar på fickan. *Social Politik* nr. 1.

Gunnarsson, E. (1999)

"Inte fattig direkt men mindre bemedlad". Ekonomisk utsatthet och socialbidrag bland medelålders och äldre kvinnor. Kap. 6 i: Gunnarsson, E. & Schlytter, A. (red), *Kön och makt i socialt arbete af*. Stockholm: Socialhögskolan.

Gunnarsson, E. (2000)

Kvinnors fattigdom. Könsperspektivet i forskningen om socialbidrag och fattigdom. *Socialvetenskaplig tidskrift*. Nr. 1-2, 2000.

Gustafsson, L. (1998)

Svenska pensionärers välfärdsutveckling utifrån ett rawlsianskt perspektiv. Luleå: Teknisk Universitet, Afd. för Nationalekonomi.

Halleröd, B. (1999)

Fattigdom i Sverige. Rapport från arbetsgruppen för ekonomisk trygghet. Stockholm: Nationella Folkhälsokommittén.

Hansen, E.B. & Platz, M. (1995)

80-100-åriges levkår. København: Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut & Socialforskningsinstituttet.

Hansen, E.B. & Platz, M. (1996)

Gamle danskere - nogle uddybende analyser af 80-100-åriges levkår. København: Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Hedin, B. (1993)

Growing old in Sweden. Stockholm: Socialstyrelsen.

Helde, I. (1999)

Pensjonsordningar utanfor folketrygda: Tenestepensjonane avgjer inntektsnivået. *Samfunnsspeilet* nr. 1, 1999.

Helset, A. (red.) (1991)

Gamle kvinner i Norden. Oslo: Norsk Gerontologisk Institut.

Helset, A. (red.) (1993)

I lyst og nød: Livssituasjonen for gamle kvinner med minstepensjon i Danmark, Norge og Sverige. Oslo: Norsk Gerontologisk Institut.

Houg, T. (1983)

Minstepensjonistenes levkår. Sluttrapport. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning.

Hummelgaard, H. et al. (1996)

Særfordele og indkomstfordelingen for ældre. København: Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Hussain, M.A. (1999)

Ophobning af dårlige levkår i Danmark 1991, 1993 og 1996. København: Landsorganisationen i Danmark.

Højgaard, J. & Andersen, D.B. (1998)

Ældre og velfærdssamfundet. En rapport om pensioner og andre ydelser til fremtidens ældre. København: Ældre Sagen.

Johannessen, A. (2000)

Velferd uten begrensninger? Velferdsreformer i Norge på 1990-2000. Aalborg: CCWS (Aalborg Universitet)

Johannessen, A. (1998)

De fattige er få, men unge. *Samfunnsspeilet* nr. 3 (norsk).

Kangas, O. (1988)

Pensionerna, inkomstskillnaderne och fattigdomen. Arbetspension nr. 1. Stockholm: Institutet för Social Forskning.

Kending, H. (1999)

A Social Perspective on Health and Illness in Older People. i: Compression of Morbidity. Workshop Papers. Commonwealth Dept. of Health and Aged Care. Occasional Papers Series No.4.

Kommittén Välfärdsbokslut (2000)

Välfärd, ofärd og ojämlikhet (SOU 2000:41). Stockholm: Socialdepartementet.

Koren, C. (1996)

Pensjonistenes inntekter. Om inntektene til alders-, uføre-, og etterlattepensjonister fra 1980 til 1995. Oslo: Institutt for sosialforskning.

Koren, C. (1997)

Minstepensjonisten, rik eller fattig? Oslo: NOVA.

Kristensen, B. (1999)

Det danske pensionssystems udvikling. København: Økonomisk Institut.

Krokan, A. (1982a)

Kontaktmønster og hjelpenettverk. Delrapport fra Minstepensjonistundersøkelsen 1980. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning.

Krokan, A. (1982b)

Helse - konsekvenser for daglig virksomhet. Delrapport fra Minstepensjonistundersøkelsen 1980. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning.

Krokan, A. (1982c)

Minstepensjonistene - hvem er de? Delrapport fra Minstepensjonistundersøkelsen. Oslo: Institutt for Sosialforskning.

Krokan, A. (1982d)

Minstepensjonisters levekår. Oslo: Oslo Universitet.

Kruse, A. & Ohlsson, R. (1995)

Pensionärernas konsumtionsutrymme och en åldrande befolkning. Lund: Befolkningsekonomiska Stiftelsen.

Københavns Kommune (1999)

Folkepensionist i København. København: Sundhedsforvaltningen.

Langset, B. & Thoresen, T.O. (2001)

Økningen i minstepensjonen. Er pensjonistenes inntekter blitt jevnere fordelt? Kapittel 7 i: Kirkeberg, M.I. et al. (2001): Inntekt, skatt og overføringer. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Leeson, G.W. (1999)

Ældre i byen, storbyen og på landet. København: Ældre Sagen.

Lindgren, A-M. (1999)

Health and Well-Being in the Elderly. A Prospective Population-Based Study. Uppsala: Uppsala Universitet.

Longva, S. (1993)

Levekår i Norge: Er graset grønt for alle? Oslo: NOU.

Lyngstad, J. (1992)

Økonomiske levekår for barnfamilier og eldre 1970-1986. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Magnussen, K.A. (1994)

Old-age pensions, retirement behaviour and personal saving. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Malmberg, B. (1996)

Bibliografi: Åldrande och äldreomsorg i Sverige. Jönköping: Institutet för Gerontologi.

Malmberg, B. & Tubbin, M. (2001)

Bibliografi. Åldrande och äldreomsorg i Sverige. Jönköping: Hälsohögskolan.

Medelberg, M. et al. (1999)

Samhällets stöd till de äldre i Europa. Stockholm: Finansdepartementet.

Melby, I. (1994)

Inntektsulikhet blant barn og eldre i perioden 1982-1991. Oslo: Oslo Universitet.

Nilsson, P. (1994)

Räcker pensionen? En bok om dagens och framtidens pensioner. Stockholm: Sellin & Partner.

- Nyberg, A. (1997)**
Kvinnor, män och inkomster. Jämställdhet och oberoende. Stockholm: SOU 1997:87.
- Nørrung, P. (1986)**
Hvilke befolkningsgrupper er økonomisk dårligt stillede? En udredning om fattigdom. Aalborg: Aalborg Universitetscenter.
- Odén, B. et al. (1993)**
Att åldras i Sverige. Stockholm: Natur & Kultur.
- Ojala, T. (1991)**
Levnadsnivå, livsform, livschanser och livskvalitet. Åbo Akademi.
- Ojala, T. (1989)**
Livskvaliteten i alderdommen: en socialgerontologisk studie av sambanden mellan resurser, arenor, livsstil, livsrum och inre livskvalitet i et homeostasteoretisk perspektiv. Åbo Akademi.
- Olsen, H. (1979)**
Om klasseulighed i alderdommen - en empirisk undersøgelse. *Økonomi og politik*. Nr. 4.
- Olsen, H. & Hansen, G. (1981)**
De ældres levevilkår 1977. Økonomi, arbejde og tilbagetrækning. København: Socialforskningsinstituttet.
- O’Rand, A.M. & Henretta, J.C. (1999)**
Age and Inequality: Diverse Pathways Through Later Life. Westview Press.
- Orderud, G. et al. (1991)**
Utvikling i levevilkår blant barn og gamle. Oslo: NIBR-rapport.
- Pedersen, A.W. (1998)**
Inntekstfordelingen blant alderspensjonister i ni OECD-land. Oslo: Fafo.
- Pensionsmarkedsrådet (1999)**
Rapport fra Pensionsmarkedsrådet. København.
- Platz, M. (1981)**
De ældres levevilkår 1977. Hovedresultater og udvikling 1962-1977. København: Socialforskningsinstituttet.
- Platz, M. (1989-1990)**
Gamle i eget hjem. Bd. I-II. København: Socialforskningsinstituttet.

Platz, M. (1999)

Danskere med livserfaring - portrætteret i tal. København: Socialforskningsinstituttet.

Rasmussen, P.B. (2000)

Et bæredygtigt pensionssystem. *Social Forskning* nr. 2. København: Socialforskningsinstituttet.

Regeringen (2000)

Et bæredygtigt pensionssystem. København: Regeringen.

Riksförsäkringsverket (1992)

Hur långt räcker pensionen? En analys av ålderspensionärernas inkomstförhållanden år 1989. Stockholm: Riksförsäkringsverket.

Rommetveit, A. (1997)

Levekårsundersøkelser 1981/1983/1987/1991/1995. Bergen: NSD-rapporter (Norsk Samfundsvidenskapelig Datatjeneste).

Salminen, K. (1992)

Medborgarskap och arbetsprestation: Konfrontation eller kombination. Helsingfors: Pensionsskyddscentralen.

Schröder, K. (1993)

Ældre kvinder i velfærdsstaten: Ældre Kvinders levevilkår i udvalgte velfærdsstater i EF. København: Institut for Statskundskab.

Simons, R.L. & West, G.E. (1984-85)

Life Changes, Coping Resources, and Health among the Elderly, i: *International Journal of Ageing and Human Development*, vol. 20:3.

Skrede, K. (1999)

Generasjonsforskjeller i levekår. *Samfunnsspeilet* nr. 2, 1999 (norsk).

Socialdepartementet (1999)

Sämre för mig - bättre för oss. En analys av pensionärernas ekonomiska situation under 1990-talet. Stockholm: Fakta Info Direkt.

Socialministeriet (2001)

Det gode liv er skrøbeligt. 1344 danskere har skrevet dagbog og sendt den til socialministeren. København: Socialministeriet.

Socialstyrelsen (1998)

Äldrehushåll under socialbidragsnormen (Äldreuppsdraget 1998:3). Stockholm: Socialstyrelsen.

Solheim, L. (1994)

Backlash i Norge? Trygdesystemet i eit kvinneperspektiv. Arbeidsnotat 1/94. Oslo: Sekretariatet for kvinneforskning, Norges forskningsråd.

Sosialdepartementet (1999)

Utjamningsmeldinga om fordeling av inntekt og levekår i Noreg. Oslo: Sosialdepartementets St. meld. nr. 50.

Sosialdepartementet (1980)

Minstepensjonistenes inntekts- og leveforhold. Bd. 1. Oslo: Sosialdepartementet. Plan- og udredningsavdelingen.

SFI & AKF (2001)

Evaluering af levevilkår for folkepensionister uden supplerende pensionsindtægter (projektbeskrivelse). København: Socialforskningsinstituttet & Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut.

Sosialkommissionen (1993a)

De ældre. En belysning af ældregenerationens forsørgelse. København.

Sosialkommissionen (1993b)

Analyser vedrørende ældre. København.

Sosialkommissionen (1993c)

Arbejdsophør og pension. Forslag til reformer af efterløn og folkepension. København.

Sosial- og Helsedepartementet (1998)

Stortingsmelding nr. 50 (internet). Oslo: Sosial- og Helsedepartementet.

Sosialstyrelsen (2001)

Social rapport 2001. Stockholm: Socialstyrelsen

Sosialstyrelsen (2000)

Äldres levnadsförhållanden 1980-1998. Stockholm: Sosialdepartementet/Sosialstyrelsen.

Sosialstyrelsen (1998)

Äldre hushåll under socialbidragsnormen. Stockholm: Socialstyrelsen.

Sosialvetenskapliga Forskningsrådet (1994)

Forskning om äldre med stöd från Sosialvetenskapliga Forskningsrådet. Stockholm: SFR.

Sosialvetenskapliga Forskningsrådet (1997)

Forskning om barn och familj, äldre och socialtjänst 1992/93-1997. Stockholm: SFR.

Statistiska Centralbyrån (1993)

Levnadsförhållanden. Pensionärer 1980-1989. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.

Statistiska Centralbyrån (1997)

Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.

Statistiska Centralbyrån (2000a)

Äldres levnadsförhållanden 1980-1998. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.

Statistiska Centralbyrån (2000b)

Pensionär - men hur? Stockholm: Statistiska Centralbyrån.

Statistisk Sentralbyrå (2000)

Inntekts- og formuesstatistikk for husholdninger 1986-1996. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Statistisk Sentralbyrå (1998)

Leveårsundersøkelsen 1998. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Sundvoll, A. (1999)

Samordnet levekårsundersøkelse 1999 - panelundersøkelsen. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Thorsen, K. et al. (1995)

Det gode liv i alderdommen (Gerontologiske skrifter nr. 6). Oslo: Norsk Selskap for Aldersforskning.

Trossholmen, N. (2000)

Tid till eftertanke: Kvinnligt pensionärliv ur ett klass- og livsloppsperspektiv. Göteborg: Etnologiska Föreningen.

Vågane, L. (2001)

Samordnet levekårsundersøkelse 2000 - tverrsnittsundersøkelsen. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Wetterberg, G. (1989)

Hur ska vi få råd att bli gamla? Stockholm: Allmänna Förlaget.

Whiteford, P. & Kennedy, S. (1995)

Incomes and living standards of older people. A comparative analysis. London: HMSO.

Wånell, S-E. et al. (1997)

Studie av situationen för ålderspensionärer med låga inkomster. Stockholm: Stiftelsen Stockholms Läns Äldrecentrum.

Økonomiministeriet (1999)

Økonomisk Tema: Familier og inkomster. København: Økonomiministeriet.

Øverbye, E. (1991)

Offentlige og private pensjoner i Norden. En analyse av deres framvekst og samfunnsøkonomiske konsekvenser. Oslo: Institutt for Sosialforskning.

Øyen, E. (red.) (1992)

Sosiologi og ulikhet - en innføringsbok. Oslo: Universitetsforlaget.

Arbejdspapirer publiceret af Socialforskningsinstituttet

Siden 1.1.2001. Se www.sfi.dk

- 1:2001
- 2:2001 Graversen, B.K. & Weise, H.: Effekter af aktiveringsindsatsen over for kontanthjælpsmodtagere
- 3:2001 Carøe, C. Christiansen: TV-Nyheder fra hjemlandet – integration eller ghettoisering? Om transnationalisme og nyhedsforbrug
- 4:2001 Weatherall, J.: Vejen til førtidspension
- 5:2001 Bach, H.B. & Harsløf, I. : Kontanthjælpsmodtageres forhold – aktivering og arbejdsudbud
- 6:2001 Boll, J.L. & Christensen, T.Q.: Ledige kontanthjælpsmodtagere på Vestegnen
- 7:2001 Anker, J.; Munk, A.; Koch-Nielsen, I. & Raun M.: De sociale puljer
- 8:2001 Clausen, T.: Hørehandicappedes tilknytning og vilkår i forhold til arbejde og uddannelse
- 9:2001 Christoffersen, M.N. : Risikofaktorer for selvmordsforsøg blandt børn og unge
- 10:2001 Axelsen, I.: Litteraturstudie om forebyggende foranstaltninger for børn og unge
- 11:2001 Graversen, B.K. & Nielsen, J.: Oversigt over databaser med relevans for overvågning, udredning og forskning på det sociale område
- 12:2001 Kamp, A.: Virksomheder under modernisering – socialt ansvar under forandring. Human Ressource Management og socialt ansvar på danske virksomheder.
- 13:2001 Storm, J.: Revalidering – en spørgeskemaundersøgelse blandt revaliderende
- 14:2001 Filges, T.: Revalidering – en registerundersøgelse
- 15:2001 Rosdahl, A., Harsløf, I. & Møller, S.N.: Virksomhedsrevalidering som vejen (tilbage) til arbejdsmarkedet
- 16:2001 Mehlsen, S.: Sammenhængen mellem boligform og ledighedens længde

- 1:2002 Kamp, A. & Hagedorn-Rasmussen, P.: Mangfoldighedsledelse. Et litteraturstudie om koncept, teori og praksis
- 2:2002 Christensen, T. Qvortrup: Cost-effect-analyser på den aktive socialpolitik
- 3:2002 Egelund T.: Metodeanvendelse i kommunernes forebyggende arbejde med børn og unge.
2. delrapport i *Evaluering af den forebyggende indsats over for børn og unge*.
- 4:2002 Larsen, M.: Hvordan fastholdes ældre på arbejdsmarkedet?
- 5:2002 Harsløf, I., Møller, S.N. & Kruhøffer, A.: Metoder og metodeudvikling i virksomhedsrevalideringen – set fra projekternes perspektiv .
- 6:2002 Steenstrup, J.: Familie-erfaringer. En kvalitativ undersøgelse af 12 familiers erfaringer med at modtage forebyggende hjælp efter Servicelovens § 40, stk. 2.
3. delrapport i *Evaluering af den forebyggende indsats over for børn og unge*.
- 7:2002 Bjørn, N.H. & Dohlmann, C.: Ringe vilje til at være mobil blandt ledige kvinder – Et eksempel fra Sønderjylland.
- 8:2002 Olsen, B.M.: Den kommunale organisering af det forebyggende arbejde med børn og unge.
4. delrapport i *Evaluering af den forebyggende indsats over for børn og unge*.
- 9:2002 Christoffersen, Mogens Nygaard. Social støtte til børn. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998.
5. delrapport i *evaluering af den forebyggende indsats over for børn og unge*
- 10:2002 Boll, J. & Møller, S.N.: Psykologisk testning af kontanthjælpsmodtagere. Evaluering af indførelsen af VIH-Match i Virksomheden Holbæk.
- 11:2002 Olsen, H.: Dansk kvalitativ interviewforskning. Kvalitet eller kvaler?
- 12:2002 Anker, J., Christensen, I., Romose, T.S. & Stax, T.B.: Kommunal boligvisning. - En analyse af praksis og politik i fire kommuner.
- 13:2002 Olsen, H.: Folkepension, levkår og lavindkomst i Skandinavien. Et litteraturstudie om forsknings- og udredningstendenser.

***Folkepension, levekår
og lavindkomst i Skandinavien
Et litteraturstudie om
forsknings- og udredningstendenser***

Henning Olsen

***Socialpolitik & marginalisering
Arbejdsrapport 13:2002***

Socialforskningsinstituttets arbejdsrapporter indeholder foreløbige resultater af undersøgelser og forarbejder til artikler eller rapporter. Arbejdsrapporter udgives i et begrænset oplag som grundlag for en faglig diskussion, der indgår som led i forskningsprocessen. Læseren bør derfor være opmærksom på, at resultater og fortolkninger i den færdige rapport eller artikel vil kunne afvige fra arbejdsrapporten. Arbejdsrapporter er ikke omfattet af de procedurer for kvalitetssikring og redigering, som gælder for instituttets forskningsrapporter.

